

ŞANLIURFA CAMİLERİNİN
TARİHİ VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU

PAZLENDI

YÜKSEK LİSANS TEZİ
(MİMARLIK ANABİLİM DALI)

T. C. DİCLE ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ	
Demirbaş No.	10040978
Tasnif No.	726.256674/10UR
	1996

DIYARBAKIR
ŞUBAT 1993

TEŞEKKÜR

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlere sahne olan Şanlıurfa zengin bir kültür birikimine sahip illerimizden biridir.

Şanlıurfa mimarisi, bütün bu medeniyetlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan ve mimarinin her şubesinde olgun örneklerden oluşan bir zenginliğe sahiptir.

Bu çalışmada, mimari eserlerin önemli bir grubunu oluşturan "**ŞANLIURFA CAMİLERİ**" tarihi ve mimari özellikleri ile topluca ele alınarak anlatılmaya çalışılmıştır. Araştırmalarım sırasında benden her türlü destek ve yardımlarını esirgemeyen başta sayın hocam Doç. Dr. Zülküf GÜNELİ olmak üzere Yrd. Doç. Dr. Ayşe BALANLI'ya ve Yrd. Doç. Dr. Emel YAMANTÜRK'e teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca, Şanlıurfa Vakıflar Müdürlüğü arşivlerindeki vakfiyeler üzerinde inceleme yapmama fırsat veren Vakıflar Şube Müdürü sayın Erdal KARADAĞ 'a, kitabeleri okuyan araştırmacı öğretmen sayın Mahmut KARAKAŞ' a ve kitabın dizgisini yapan "Şanlıurfa ÇÖZÜM Bilgisayar"a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET

SUMMARY

1. BÖLÜM : GİRİŞ

1.1. PROBLEM	1
1.2. ÇALIŞMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ	1
1.3. VARSAYIM	1
1.4. SINIRLILIKLAR	2
1.5. YÖNTEM	2

2. BÖLÜM : CAMİ MİMARİSİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

2.1. CAMİ MİMARİSİNİN DOĞUŞU	3
2.2. TÜRK MİMARİSİNDE CAMİ	3

3. BÖLÜM : TARİHTE ŞANLIURFA VE ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ

3.1. TARİHTE ŞANLIURFA	5
3.2. ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ	7

4. BÖLÜM : ŞANLIURFA CAMİLERİNİN TARİHİ VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

4.1. DÖNEMLERE GÖRE ŞANLIURFA CAMİLERİ	9
4.2. YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN ŞANLIURFA CAMİLERİ	9
4.3. PLAN TİPLERİNE GÖRE ŞANLIURFA CAMİLERİ	12
4.3.1. ÇOK AYAKLI CAMİLER (ULU CAMİLER)	12

4.3.1.1. Ulu Cami	12
4.3.1.2. Şehbenderiye Camii	15
4.3.2. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER (MERKEZİ PLANLI CAMİLER)	17
4.3.2.1. Eski Ömeriye Camii	17
4.3.2.2. Halil - ür Rahman Camii (Döşeme Camii - Makam Camii).....	19
4.3.2.3. Nimetullah Camii (Ak Cami)	21
4.3.2.4. Çakeri Camii	24
4.3.2.5. Kadıoğlu Camii	25
4.3.2.6. Hacı Lütfullah Camii	27
4.3.2.7. Kutbeddin Camii	28
4.3.2.8. Arabi Camii	30
4.3.3. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER	31
4.3.3.1. Hasan Padişah Camii	32
4.3.3.2. Dabbakhane Camii	34
4.3.3.3. Narıncı Camii	36
4.3.3.4. Yusuf Paşa Camii	37
4.3.3.5. Rızvaniye Camii	39
4.3.4. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER	41
4.3.4.1. Pazar Camii	42
4.3.5. TEK KUBBELİ KARE MEKANLI CAMİLER	44
4.3.5.1. Toktemur Mescidi	44
4.3.5.2. Hüseyin Paşa Camii	45
4.3.5.3. Hızanoğlu Camii	47
4.3.5.4. Mevlevihane Camii	49

4.3.5.5. Kıbrıs Mescidi	50
4.3.6. TONOZLU CAMİLER	50
4.3.6.a. KARE MEKANLI TONOZLU CAMİLER	51
4.3.6.a.1. Nur Ali Mescidi	51
4.3.6.a.2. Sivrekli Mescidi	51
4.3.6.a.3. Asım Paşa Mescidi	52
4.3.6.a.4. Yeni Ömeriye Camii	52
4.3.6.b. MİHRABA PARELEL TEK NEFLİ TONOZLU CAMİLER...	53
4.3.6.b.1. Hacı Yadigar Camii (Kuttik Camii)	53
4.3.6.b.2. İmam Sekkaki Camii	54
4.3.6.b.3. Behramlar Camii	54
4.3.6.b.4. Hayrullah Camii	55
4.3.6.b.5. Mevlid-i Halil Camii	56
4.3.6.b.6. Tuzeken Camii	58
4.3.6.b.7. Hüseyniye Mescidi	59
4.3.6.b.8. Müderris Mescidi	60
4.3.6.b.9. Miskinler Camii	61
4.3.6.c. NEFLERİ MİHRABA DİKEY TONOZLU CAMİLER	62
4.3.6.c.1. Kara Musa Camii	62
4.3.6.c.2. Hekim Dede Camii	63
4.3.7. BAZİLİKADAN ÇEVİRİLEN CAMİLER	64

4.3.7.1. Selahaddin Eyyubi Camii	65
4.3.7.2. Circis Peygamber Camii.....	67
4.3.7.3. Fırfırlı Cami	68
5. BÖLÜM : DEĞERLENDİRME (SONUÇ)	
5.1. MİMARİ MALZEME.....	70
5.2. PLAN ZENGİNLİĞİ.....	71
5.3. USTALAR	72
5.4. SÜSLEME	72
YARARLANILAN KAYNAKLAR	74
ŞEKİLLER LİSTESİ	76
RESİMLER LİSTESİ	78
ŞANLIURFA CAMİLERİNİN TİPOLOJİSİ	81
ŞANLIURFA CAMİLERİNİN KENT PLANINDAKİ YERLERİ	82
ÖZGEÇMİŞ	83

ÖZET

Şanlıurfa'da tarihi değere sahip 39 adet cami ve mescit bulunmaktadır. Bunlardan Ulu Cami ve Pazar Camii muhtemelen Zengiler dönemine (12.y.y.), Halil-ür Rahman Camii Eyyubiler dönemine (13.y.y.), Hasan Padişah Camii Akkoyunlular dönemine (15.y.y.) aittir.Selahattin Eyyubi Camii, Circis Peygamber Camii ve Fırfırlı Cami kiliseden camiye çevrilmişlerdir. Bunların dışında kalan 32 adet caminin tamamı Osmanlı dönemine aittir.

Urfa camileri; Çok Ayaklı Camiler (Ulu Camiler), Orta Kubbenin Yanlara Doğru Genişlediği Camiler (Merkezi Planlı Camiler), Eş Değerde Çok Kubbeli Camiler, Mihrap Önü Kubbeli Camiler, Tek Kubbeli Kare Mekanlı Camiler, Tonozlu Camiler ve Bazilikadan Çevrilen Camiler olmak üzere başlıca 7 plan şemasına sahiptirler.

Şanlıurfa camilerindeki kitabelerde usta adına yer verilmediğinden bu yapıların mimarları belli değildir. Kitabelerin büyük bir bölümü esas inşa kitabesi olmayıp onarım kitabesi olduğundan bir çok caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Bu şekildeki bir çok caminin inşa tarihi vakfiyelerden tesbit edilebilmiştir.

Şanlıurfa camilerinin kubbe ve tonoz gibi örtü sistemleri ile duvar örgülerinde inşaat malzemesi olarak kalker taşı kullanılmıştır. "Urfa Taşı" adıyla anılan bu malzeme dayanıklı ve kolay işlenebilir olması nedeniyle her devirde tercih edilmiştir.

Şanlıurfa Camilerinde süslemeye hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Çini süsleme sadece Dabbakhane Camii minaresinde görülmektedir. Yusuf Paşa Camii, Hızanoğlu Camii ve Nimetullah Camii dışında mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır. Bunlardan Yusuf Paşa Camiinin taş süslemeli mimberi de Urfa camilerinde tek örnektir. Ayrıca, Nimetullah Camiinin klasik Osmanlı portallerini anımsatacak güzellikteki mukarnaslı kapısı, Dabbakhane Camii avlusunun batı kapısı, Pazar Camii avlusunun kuzey kapısı ve Kadioğlu Camiinin avlu kapısı anıtsal nitelikteki kapı örnekleridir.

Ağaç süsleme de Urfa camileri arasında yok denecek kadar azdır. Rızvaniye Camii- nin ahşap işlemeli kapısı ve müezzin mahfili ile Hasan Padişah Camiinin mimber kapısı dışında Urfa Camilerinde ahşap süslemeye yer verilmemiştir.

Büyük bir bölümü Osmanlı dönemine ait olan Şanlıurfa camileri plan zenginliğine sahip olmalarına karşın ölçü ve süsleme yönünden iddiasız, sade bir mimariye sahiptirler.

SUMMARY

There are 39 historical worthy mosques and small mosques in Şanlıurfa. The Great Mosque and Pazar Mosque probably belong to the period of Zangis (12 th Century), Halilurrahman Mosque belongs to the period of Eyyubis (13 th Century), Hasan Padişah Mosque belongs to the period of Akkoyunlu (15 th Century). Selahaddin Eyyubi Mosque, Prophet Circis Mosque and Fırfırlı Mosque have been converted from the church into the mosque. All of the other 32 piece remainder mosques belong to Ottoman's period.

Urfa mosques have mostly 7 schedule outline : Polyfooted Mosques (Great Mosques), The Mosques Which Their Central Dome Becomes Widen to Around (Central Planed Mosques), Equal Polydomed Mosques, Domed Niche (front of niche) Mosques, Monodomed and Squared (space) Mosques, Vaulted Mosques and Mosques Which Converted From Basilica.

Architects of Şanlıurfa Mosques are unknown ; because the architect's name havent been written in their inscriptions. And also the building date of the most of these mosques are unknown, because the most of these inscriptions aren't building inscriptions but restoration inscriptions. The building date of many mosques in these group have been found out from their deed of trust (of pious foundation).

In the domes, vaults and walls of Şanlıurfa mosques limestones have been used as building metarial. This metarial which called as "Urfa Taşı - Urfa's Stone" have been prefered in every period ; because it is very strong and easy to work.

There is no ornaments in Şanlıurfa mosques, only Dabbakhane Mosque has tile ornaments on its minaret. There is also no niche ornament in Şanlıurfa mosques except Yusuf Paşa, Hızanoğlu and Nimetullah Mosques . The stone decorated pulpit of Yusuf Paşa Mosque is the only example among Urfa Mosques. In addition the door of Nimetullah Mosque which has a beauty reminding classic Ottoman portals and the west door of Dabbakhane Mosque's courtyard and North door of Pazar Mosque's courtyard and the courtyard door of Kadioğlu Mosque are monumental door examples.

There is almost no wooden decoration in Urfa Mosques either, except the wooden door and muezzin circle of Rızvaniye Mosque and the pulpit's door of Hasan Padişah Mosque.

Urfa mosques, most of them from Ottoman period, have richness in planning, but they have an unpretentious and simple architecture in size and decoration point.

1. BÖLÜM : GİRİŞ

1.1. PROBLEM

Şanlıurfa gibi tarihi bir kentin camilerinin mimari özelliklerinin ve bunlarla ilgili tarihi belgelerin bu güne kadar yeterince incelenmemiş olması problemi bu çalışmanın seçilmesinde en önemli etken olmuştur.

1.2. ÇALIŞMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

Ulusların kültür tarihlerinin yazılmasında mimari eserlerin önemli bir rolü vardır. Bu eserlerin ayrı ayrı gruplar halinde incelenerek kültür ve mimarlık tarihine kazandırılması büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırmada, Şanlıurfa'daki tarihi değere sahip camilerin tarihi ve mimari özellikleri topluca ele alınarak incelenmeye çalışılmış ve elde edilen bulguların mimarlık tarihimize kazandırılması amaçlanmıştır.

1.3. VARSAYIM

Şanlıurfa'da günümüzde mevcut olan tarihi camilerin büyük bir bölümü Osmanlı devrine aittir. Osmanlı mimarisinin Bursa ekolünde ortaya çıkan ters T planlı cami şeması ile Süleymaniye ve Şehzade Camilerinde görülen orta kubbenin iki ya da dört yarım kubbe ile genişletildiği şemanın dışında Urfa camilerinde Osmanlı cami mimarisinin tüm plan tipleri uygulanmıştır.

Şanlıurfa camileri tarih içerisinde bir gelişim göstermekten ziyade gelişigüzel olarak dönemlere yayılmışlardır. Örneğin, gelişmiş bir plan tipi olan Nimetullah Camiinden sonra inşa edilmiş olan bir çok camide tek kubbeli ya da bir iki tonozlu basit planlar uygulanabilmiştir.

Şanlıurfa'nın Anadolu'da kurulan çeşitli İslam devletlerine ve beyliklerine başkentlik yapmamış olması, devlet başkanlarının burada kendi adlarına yapı inşa ettirmemesi ve dolayısıyla devlet sanatçısı mimarların kente uğramamış olması buradaki mimari eserlerde "Devlet Üslubu" ndan ziyade "Yerel Üslub"un hakim

olmasına neden olmuştur.

Urfa Camilerinin zengin bir plan çeşitliliği göstermesine karşın, anıtsallık ve süsleme yönünden sade ve iddiasız yapılar olduğu sonucuna varılmıştır.

1.4. SINIRLILIKLAR

Şanlıurfa, mimarinin her şubesinde olgun örneklerin yer aldığı zengin bir potansiyele sahiptir. Bu çalışma, Şanlıurfa Camilerinin tarihi ve plan özelliklerinin incelenmesiyle sınırlandırılmıştır.

Ayrıca, küçük büyük ayırımı yapılmadan tarihi değeri olan camilerin tamamının planları çizilerek tipolojileri yapılmış, her cami kendi tipolojisi içerisinde mimari, malzeme ve süsleme özellikleri ile detaylı bir biçimde incelenmiştir.

1.5. YÖNTEM

Çalışmanın birinci aşamasında vakfiyeler, seyahatnameler, vilayet salnameleri ve benzeri yazılı kaynaklar taranarak Urfa camilerinin tarihlerinin saptanması yoluna gidilmiş, kitabeler okunarak bu tarihlendirmeler güçlendirilmiştir. Böylece inşa tarihi bilinmeyen birçok caminin bu durumun açıklığa kavuşturulmuş, günümüzde mevcut olmayan bazı camilerinin adları ve yerleri hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir.

İkinci aşamada, tarihi değeri olan tüm camilerin planları çizilmiş, bu planların Osmanlı cami mimarisi gruplarına göre tipolojisi yapılmıştır. Her tipoloji hakkında genel bilgi verildikten sonra bu tipolojilere giren yapıların plan tanımları yapılmış, mimari malzeme, mihrap, mimber, müezzin mahfili gibi iç elemanlar anlatıldıktan sonra dışarıda yer alan son cemaat yeri ve minare gibi elemanlara geçilmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan değerlendirme bölümünde, Şanlıurfa mimarisinin plan zenginliği, mimari malzeme, ustalar ve süsleme özelliklerine genel olarak değinilmiştir.

2. BÖLÜM : CAMİ MİMARİSİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

2.1.CAMİ MİMARİSİNİN DOĞUŞU

Müslümanların ibadet için içersinde toplandıkları binalara Arapça toplayıcı anlamına gelen "Cami" denilmiştir. Buna önceleri secde edilen yer anlamında olan "Mescid" denilmiş, Osmanlılar devrinde mescid deyimini yalnız küçük camiler için kullanılır olmuştur. Normal olarak Osmanlı mimarisinde mescidin mimberi olmaması gerekir ve burada cuma namazı kılınmaz. Fakat zamanla bu prensip bozulmuş ve mescidlere de mimber yapılmıştır. (1)

İlk cami Hz. Muhammed (a.s.) tarafından Medine yakınındaki Kuba'da yaptırılmıştır. Bu cami kerpiçten duvarlar ve hurma dallarıyla örtülü bir namazgah-tan ibaretti. İslam tarihinin ilk büyük camisi "Mescid-i Nebevi" adıyla anılan Medine camisi sayılır. Bir söylentiye göre bu cami Hicret'in ilk yılı olan 622 de bitmiş, tamamlanması yedi yıl sürmüştür. Ancak, Kahire'deki Amr Camii de camilere ilk mimari örnekler arasında sayılabilir.

Emeviler devrinde bir İslam sanatı doğunca, camiler de muhteşem birer dini abide haline gelerek gelişmişlerdir.

2.2. TÜRK MİMARİSİNDE CAMİ

X. yüzyılda ilk defa Karahanlılar'dan başlayarak Türkistan'a kadar müslümanlık yayılınca Türkler arasında da cami mimarisi kendini göstermiştir. İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılar zamanında ilk camiler küçük boyutlarda kerpiçten ve tuğladan yapılmıştır. Karahanlılarla başlayan Türk cami mimarisinin gelişmesi Gaznelilerle devam etmiştir. Büyük Selçuklular ise bu gelişmeyi değerlendirerek İran'da abidevi cami mimarisinin tipini ve şemasını ortaya koymuşlardır. (2)

(1.) Celal Esad Arseven., **Türk Sanatı** (İstanbul : Cem yayınevi, 1970) s.88 - 89

(2.) Oktay Aslanapa., **Türk Sanatı C. I** (İstanbul : M.E.B. Yay. 1972) s. 19 - 37 - 49

En son olarak Osmanlılar bütün bu gelişmeleri değerlendirerek cami mimarisini İslam sanatında erişilmez bir düzeye ulaştırarak İtalyan rönesans mimarlarının rüyası olan merkezi planlı yapıları Mimar Sinan'la gerçekleştirmişlerdir.

3. BÖLÜM : TARİHTE ŞANLIURFA VE ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ

3.1. TARİHTE ŞANLIURFA

Dicle ve Fırat arasındaki topraklar için M.Ö. ikinci bin yıllarına ait Hitit çivi yazılı metinlerinde rastlanan ilk ad "Hur Memleketleri" dir. M.Ö. birinci bin yarısında ise, Asur vesikalarında bölgenin "Hanigalbat" adıyla anıldığı görülmektedir. (3)

Mitanni Devletinin çökmesiyle Urfa bölgesine bir Sami kavmi olan Aramiler kitleler halinde gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra bölgeye Asuriler hakim olmuş, bu devlet M.Ö. 610 yılında İran ve yeni Babil Devletleri tarafından yıkılmış ve Urfa bölgesine (Elcezire) İranlılar hakim olmuşlardır. (4)

Büyük İskender istilası (M.Ö. 331) ve bunu izleyen Helenistik devirde Urfa tarihini belgelerle daha belirgin olarak izlemek mümkün olabilmektedir. Büyük İskender'in ölümünden sonra parçalanan İmparatorluğun Urfa bölgesi Selevkosların elinde kalmıştır. Selevkoslar devrinde Grek ve Makedonya yurtlarından Urfa bölgesine büyük oranda göçler olmuş ve bunlar eski Grek adetlerine göre kurdukları şehirlere eski yurtlarındaki bazı mahalle ve şehirlerin adlarını vermişlerdir. (5)

Selevkoslar M.Ö. 334' de Süryanilerin Urhai (Orhay - Urfa) kasabası üzerine EDESSA adıyla bir kent kurmuşlardır. Edessa, Makedonya'nın başkenti Aigai'nin (Şimdiki Vodena) bir mahallesinin adıdır ve Urfa'ya kurucuları olan Makedonyalılar tarafından verilmiştir. Fakat yerli halk bu yabancı ismi benimsememiş ve kente Urhai demeye devam etmiştir. (6)

M.Ö. 334 - 136 yılları arasında Urfa'da hüküm süren Selevkoslar bu bölgede Edessa'dan başka Carhae (yeni bir plana göre düzenlenmiş Harran), Mekadonopolis

(3.) Fikret Işıltan ., "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği yay. 1988) s.58

(4.) Fikret Işıltan ., Aynı . s. 59

(5.) Fikret Işıltan ., **Urfa Bölgesi Tarihi** (İstanbul : İ.Ü. Ed. Fak. Yay.1960) s. 12

(6.) Fikret Işıltan ., Aynı . s. 14

(Birecik), Nikephorion (Rakka), Anthemisia (Suruç), kentlerini kurmuşlar ve buralara kendi halklarını yerleştirmişlerdir.

M.Ö. 132'de Arjav (El'de Aryu) tarafından Urfa'da yerel bir şehir krallığı kuruldu. "Osrhoene Krallığı" adını taşıyan bu devlet M.S. 244 yılına kadar 376 yıl varlığını korudu. Osrhoene Krallığı para basacak kadar özgür, İran devletine kafa tutamayacak kadar güçsüzdü. (7)

Üçüncü ve dördüncü yüzyıllar boyunca Urfa ve bölgesi Roma'ya bağlı kaldı. Romalılar Urfa başta olmak üzere bütün şehirlerin surlarını yenileyip güçlendirdiler.

Halife Hz. Ömer zamanında (634 - 644) Irak orduları komutanı Sa'ad bin Ebu Vakkas'ın gönderdiği Abdullah bin Alban idaresindeki ordu 639 yılında Urfa'yı almış ve Osrhoene'yi Diyar-ı Mudar adıyla Şam eyaletine bağlamıştır. Emeviler ve Abbasiiler zamanında cereyan eden iç ve dış olaylar esnasında Urfa daima İslam Devletlerinin hakimiyetinde kalmış, ancak Abbasilerin dağılma yıllarında (1030 yılında) Bizans hakimiyetine girmiştir.

Urfa, 1098' de I. Haçlı seferleri sırasında Prens Baudouin de Boulogne tarafından zaptedilerek Haçlı Kontluğu idaresine girmiştir. Musul Atabeyi Nurettin Zengi 1144' de Urfa'yı alarak Haçlı Kontluğu idaresine son vermiş, onun bu hareketi II. Haçlı seferlerinin başlamasına neden olmuştur.

Eyyübilere Artuklulara geçen Urfa, Moğol tahribinden sonra Karayülük Osman Bey tarafından Akkoyunlu idaresine geçirilmiş, daha sonra Memlük hakimiyetine girmiş, 1516' da Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Onaltıncı yüzyıl sonlarında Karayazıcı Abdulhalim isyanı nedeni ile çok kanlı olaylara sahne olan Urfa'da anarşi kısa zamanda bastırılmıştır. 1837 yıllarında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa kenti kısa bir süre elinde tutmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşından yenik çıkması üzerine Urfa 24 Mart 1919 tarihinde İngilizler tarafından işgal edilmiş, 30 Ekim 1919 tarihinde yine İngilizler tarafından Fransızlara devredilmiştir. 11 Nisan 1920' de Fransızları kesin yenilgiye uğratan Urfalılar bu zaferlerinin anısı olarak T.B.M.M.'nin kararıyla 1984 yılında ŞANLI ünvanına kavuşmuşlardır.

(7.) Fikret Işıltan ., "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", **Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu** (İstanbul Şanlıurfa Valililiği yay. 1988) s. 60

3.2. ŞANLIURFA MİMARLIK TARİHİ

1894 Yılında Gautier, 1946 ve 1952 yıllarında Kılıç Kökten, 1947 yılında William Brice tarafından yapılan arkeolojik araştırmalarda elde edilen buluntulardan Şanlıurfa bölgesi tarihinin Paleolitik Çağa kadar (M.Ö. 500.000 - 8.000) uzandığı tesbit olunmuştur. (8)

1963 yılında İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Halet Çambel ve Şikago Üniversitesinden Prof. Dr. R. Braidwood başkanlığında oluşturulan Tarih Öncesi Karma Projesi Araştırmaları, Şanlıurfa bölgesinin tarımcı köy topluluklarının en eski bölgesi olduğunu ortaya koymuştur.

Paleolitik çağın avcı ve toplayıcı göçebe insanları, Neolitik çağda (M.Ö. 7250 - 5500) doğa ile olan ilişkilerini kendi tarafına çevirmeyi başarıp, çevresinde var olan bitki ve hayvan cinslerinden bazılarını evcilleştirerek kendi eliyle üretir hale gelmiş ve ilk çiftçi ve çoban köylerini kurarak yerleşik düzene geçmişlerdir. Yerleşik düzene geçilmesiyle birlikte mimarlık sanatı da ilk kez neolitik çağda ortaya çıkmıştır. Moloz taşlar, kerpiç, kerpiç dolgulu ahşap, sıvanmış dallar bu çağın inşaat malzemelerini oluşturmaktadır.

Şanlıurfa'nın Hilvan ilçesine bağlı Ovacık Nahiyesi, Göluşağı (Kolik) köyü Muhtarlığının Argaç (Kantara) köyü yakınındaki NEVALİÇORİ adıyla anılan tarlada Adnan Mısır başkanlığında 1983 ve 1985 yıllarında yapılan arkeolojik kazılarda rastlanılan mimari kalıntılar neolitik çağın A keramik evresine bağlanmıştır. (9)

Ayrıca, Bozova ilçesine bağlı Şaşkan Köyü yakınındaki küçük ve büyük Şaşkan höyükleri arasında yer alan tarlada 1983 yılında A. Cihat Kürkçüoğlu başkanlığında yapılan kazılarda geç neolitik döneme ait yerleşmeler tespit edilmiştir. Bu kazılarda rastlanılan mimari kalıntılar toprağın 1 - 2 metre altında ve birbirinden son derece uzakta bulunmuştur.

Şanlıurfa'daki neolitik yerleşmeye ilk defa Nevaliçori ve Şaşkan'da rastlanılmış olması bu kazıların önemini daha da arttırmaktadır. Mimarlık tarihinin başlangıcı

(8.) A. Cihat Kürkçüoğlu ., "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar ve Kazılar" Şanlıurfa'nın Kurtuluşu 66. Yıl (Şanlıurfa : Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1986) S.31 - 40

(9.) Aynı. s. 31 -40

olan neolitik çağa ait bu iki yerleşme yerinden başka Şanlıurfa'da Sultantepe, Harran, Lidar, Hasek, Kurban Höyük ve Çavi Tarlası kazılarında kalkolitik, Tunç, Demir ve Helenistik çağlar ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuklu, Eyyubi, Memlük ve Osmanlı devirlerine ait mimari kalıntılara rastlanmış olması bölgenin mimarlık tarihinin zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. (Resim 1.)

Resim 1. Harran Ulu Camii Kalıntıları (744 -750 Emevi Dönemi)

4. BÖLÜM : ŞANLIURFA CAMİLERİNİN TARİHİ VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

4.1. DÖNEMLERE GÖRE ŞANLIURFA CAMİLERİ

Yedinci yüzyıldan itibaren çeşitli İslam devletlerinin eğemenliğine giren Şanlıurfa'daki 39 adet tarihi camiden, Ulu Cami ve Pazar Cami muhtemelen Zengiler Dönemine (XII. y.y.), Halil-ür Rahman Camii Eyyubiler dönemine (1211), Hasan Padişah Camii Akkoyunlular dönemine aittir. Selahattin Eyyubi Camii, Circis Peygamber Camii ve Fırfırlı Cami kiliseden çevrilmişlerdir. Bunların dışında kalan 32 adet caminin tamamı Osmanlı dönemine aittir.

4.2. YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN ŞANLIURFA CAMİLERİ

1867 tarihli Halep Vilayet Salnamesi'nde Urfa merkez kazada 24 cami, 2 mescidin, 1883 tarihlide 31 cami, 31 mescidin, 1894 tarihlide ise 58 caminin mevcut olduğu belirtilmektedir. (10)

1650 yıllarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi Urfa camilerinden řu cümlelerle bahsetmektedir. "... Urfa'da 22 cami vardır. İçkale'de eski bir mabed olan Minaresiz Cami vardır. Paşa Sarayı yakınında kalabalık cemaati olan kızıl cami Nemrud zamanından kalma eski bir kilise imiş. Harun Reşid fethinde kiliseden camiye çevrilmiştir. Hala minarelerinde Erganunhaneleri vardır. Ak cami de eski bir mabet tir. İbrahim Halil Camisini ilk yaptıran Halife Me'mun'dur. Pazar Camiinin Cemaati çoktur. Sultan Hasan Camii mamur bir camidir. Caygırlı Camii, Ahaveyn Camii, Dabbakhane Camii de meşhur camileridir. Bu son altı camiye İbrahim Halil suyu uğrayıp havuz ve şadırvanları canlandırır, fıskiyelerden bol su fışkıır. Öteki camileri, Beykapısı Camii, Hekim Dede Camii, Karameydan Camii, Uğurlu Meydan Camiidir. Bu sonuncusu da eski bir mabet tir. 67 kadar mahalle mescidi vardır." (11)

(10.) Yurt Ansiklopedisi ., Cilt.10. Urfa Maddesi (İstanbul : 1984) s. 1377

(11.) Tefvik Temelkuran - Necati Aktaş ., Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 11 (İstanbul : Üçdal Neşriyat. 1986) s. 118 - 123.

Evliya Çelebinin yukarıda sözünü ettiği camilerden büyük bir kısmı bugün ayakta-
tadır. Bunlardan içkalede olduğunu belirttiği Cami tamamen yıkılmış, Ahaveyn
(Ahırvan) Camii de büyük bir kısmı yıkılarak ev haline getirilmiştir. Son olarak
sözünü ettiği Uğurlu Meydan Camii'nin ise bugünkü mevcut camilerden birinin
değişik bir adı mı olduğu, yoksa yıkılmış eski bir cami mi olduğu bilinmemektedir.

Günümüzde mevcut olmayan, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğünde vakfiyeleri bulu-
nan Şanlıurfa camileri şunlardır : Siverekli Ali Camii, Hacı Korkmaz Camii, Çine
Camii, Tarihli Mescid-i Şerifi, Şah Hüseyin Camii, Mahkeme Mescid-i Şerifi (Vakfi-
yesinde Mahkeme Mahallesi -bugünkü Yıldız Meydanı- bulunduğu belirtiliyor),
Hacı Mihman Camii, Meşerkiye Camii, Hacı Sadıka Mescid-i Şerifi, Kubbe Mes-
cid-i Şerifi (Vakfiyesinde H. 1338 tarihli olduğu belirtilen bu Mescid-in Kubbe Mes-
cid Sokakta yer alan -bugünkü 12 Eylül Cad.- ve 1980 yılında yıkılarak betonarme
bir şekilde yeniden yapılan Hacı Abdülvahit Hoca tekkesinin olması kuvvetle muh-
temeldir.), Gelen Mescidi (H. 1153 - M.1740), Musa Efendi Camii (Vakfiyesinde sur
dışında, taşra mahallede olduğu kayıtlı), Kutbiye Camii (M. 1780 tarihli Ömer Paşa
vakfiyesinde Yengi Çarşı içerisinde olduğu kayıtlıdır.)

Ahmet adında bir şahıs Şevval 1124 (M.1712) tarihli dilekçesinde Urfa'daki
Meşerkiye Camiinin mütevelliliğinin 200 seneden beri dedelerinde olduğunu, kendi-
sinin müteveli olarak yevmiye dört akçe aldığını belirtmektedir. (12) Türk Meydanı
yakınında yer alan bu cami 1950 yıllarında yıktırılarak yerine Çarkoğlu Camii
adıyla yeni bir cami yaptırılmıştır.

Son yirmi yıl içerisinde Şanlıurfa'da Sultan Bey, Kardeşler, Kamberiye, Damat
Süleyman Paşa, Abdülvahit Hoca ve Kutbeddin camileri yıkılarak yerlerine betonar-
me camiler yapılmıştır. Bunlardan Sultan Bey camii ile Kardeşler Camiinin Kitabe-
leri korunmuştur.Sultan Bey Camii kitabesinde, caminin H. 995 (M. 1586) yılında
Sultan III. Murat Han zamanında Sultan Ahmet Bey adında bir emir tarafından
yaptırıldığı yazılıdır. Ahmet Bey'in türbesi de caminin yanındadır. Caminin Kuzey
yakınında bulunan Sultan Hamamının da aynı şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin
edilmektedir. Kunduracı pazarındaki Kardeşler Camiinde yer alan kitabede ise H.
1032 yılında Molla Musa tarafından "İhlasiye Camii" adıyla yaptırıldığı yazılıdır.

(12.) Ziya Kazıcı ., "Osmanlı Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *Güneydoğu Gazetesi*
8-10 Haziran Sayıları. (Şanlıurfa : 1988)

Molla Musa'nın Bediüzzaman Mezarlığının Tılfıdır Tepesi kesiminde yer alan pembe mezar taşında "Bani-i Cami-i İhlasiye / el Hac Molla Musa" yazılıdır. Caminin inşasına ve halk arasında Kardeşler Camii adıyla anılmasına aşağıdaki olayın neden olduğu söylenmektedir.

"Zamanın birinde bir köyde çiftçilikle uğraşan üç kardeş vardır. Günün birinde bu üç kardeş harman zamanı hasat ettikleri buğdayı aralarında bölerek üç küme yaparlar. Gece yarısı küçük kardeş, "-Ağabeyim evlidir, çok çocuğu vardır, benden çok onun bu buğdaya ihtiyacı vardır." diyerek kendi kümesini büyük ağabeyinin kümesine katar. Aynı gece, bir diğer ağabey ise ; "-Benim buğdaya ihtiyacım yok, bari bekar kardeşim evlensin." diyerek kendi buğdayını bekar kardeşinin kümesine katar. En büyük kardeş de buna benzer bir düşünce ile kendi payına düşen buğdayları kardeşlerinin kümesine boşaltır. Sabahleyin ortada bir küme buğdayın olduğu görülür. Hiçbir kardeş buğdayı almak istemez. Sonunda buğdayın satılarak elde edilecek parayla bir cami yaptırılmasına karar verilir. Bu karar uygulanarak İhlasiye Camii yaptırılır." (13)

Bunlardan başka son yıllarda Arabi Cami ile Eyyüp Peygamber Camilerinin kubbeli ve tonozlu örtü sistemleri yıkılarak düz betona dönüştürülmüş, temelinden yıkılan Kutbeddin Camii ile Kıbrıs Tekkesi Mescidi bazı farklılıklarla asıllarına uygun olarak yeniden yapılmışlardır.

Akarbaşı mevkiinde, şair ve mutasavvuf Sakıp Efendi tarafından H.1279 (M. 1862) yılında inşa ettirilen Medrese, Tekke, Kütüphane, Sıbyan Mektebi gibi yapılardan oluşan külliye içersinde Sakıbiye Camii adıyla anılan bir de caminin bulunduğu H. 1286 (M. 1869) tarihli Sakıp Efendi vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Cami dahil bu külliyenin tamamı günümüzden 40 - 50 yıl kadar önce yıktırılmıştır.

(Resim 2.)

Resim 2. Sakıbiye Camii (Yıkılmadan Önce)

Bugünkü Urfa Pasajının yerinde bulunan ve günümüzden 40 - 50 yıl önce yıktırıldığı söylenen Bilal-ı Habeşi Camiinin nasıl bir plana sahip olduğu bilinmemektedir.

4.3. PLAN TIPLERİNE GÖRE ŞANLIURFA CAMİLERİ

Şanlıurfa camileri ; Çok Ayaklı Camiler (Ulu Camiler), Orta Kubbenin Yanlara Doğru Genişlediği Camiler (Merkezi Planlı Camiler), Eş Değerde Çok Kubbeli Camiler, Mihrap Önü Kubbeli Camiler, Tek Kubbeli Kare Mekanlı Camiler, Tonozlu Camiler ve Bazilikadan Çevrilen Camiler Olmak üzere başlıca yedi plan şemasına sahiptirler.

Osmanlı Mimarisinin ters T planlı cami şeması ile orta kubbenin yanlara doğru yarım kubbelerle genişletildiği şemanın dışında Urfa camilerinde Osmanlı cami mimarisinin tüm plan tipleri uygulanmıştır.

4.3.1. ÇOK AYAKLI CAMİLER (ULU CAMİLER)

Kible duvarı boyunca enine dikdörtgen bir plan gösteren çok ayaklı camiler büyük olduklarından "Ulu Cami" adıyla da anılmaktadırlar. İslam inancına göre camilerin birinci safında namaz kılanlar daha çok sevap kazanmaktadırlar. Bu inançtan hareketle ön safta namaz kılanların sayısını arttırabilmek amacıyla enine dikdörtgen bir plan gösteren çok ayaklı camiler inşa edilmişlerdir. Bu plandaki camilere hemen hemen Anadolu'nun her kentinde rastlanılmaktadır.

Irak'taki Samarra Camii, Kahire Amr Camii ve Kahire İbni Tolun Camii Ulu Camilerin İslam mimarisindeki en önemli örnekleri arasındadır.

4.3.1.1. ULU CAMİ

Urfa merkezindeki camilerin en eskilerindendir. Eski bir Sinagog iken M.S. 435 - 436'da ölen Piskopos Rabula tarafından St. Stephan kilisesine dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çok olması nedeni ile "Kızıl Kilise" olarak da adlandırılan bir Hristiyan kilisesinin yerine inşa edilmiştir. (14) Bu kilisenin avlu duvarları, bazı sütun ve sütun başlıkları ile çan kulesi halen ayakta.

(14.) J.B. Segal ., *Edessa The Blessed City*. (Oxford : Oxford University Press. 1970) s. 263

Caminin kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekanı üzerine mi inşa edildiği konusu kesinlik kazanmamıştır. 1979 yılında müze, vakıflar ve turizm müdürlüklerinin işbirliği ile caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazısında, kuzeye doğru uzanan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 metre uzunluğunda bir koridor ortaya çıkarılmıştır. İleride bir duvarla kesilen bu koridorun devam edeceği, sağa ve sola ayrılarak kilisenin mahzenine veya katakompuna (yeraltı mezar odaları) açılacağı tahmin edilmiştir. Buna göre, caminin kilisenin esas mekanı üzerine inşa edilmiş olacağı fikri ağırlık kazanmaktadır.

İnşa kitabesi bulunmadığından Ulu Caminin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Mevcut kitabeler ise onarım devirlerine ait olduklarından inşa hakkında bir fikir vermemektedirler.

Batı avlu kapısındaki H.1096 (M. 1684) tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Ali Paşa aynı tarihte Şeyh Mes'ud türbesini de tamir ettirmiştir. Son cemaat yerinden cami mekanına giriş kapıları üzerinde bulunan H.1193 (M.1779) ve H.1194 (M.1780) tarihli iki kitabe onarım kitabeleri olup bunlardan 1194 tarihli olanında onarımın Hacı Firuz Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H. 1287 (M. 1870) tarihli üçüncü kitabe, Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından son cemaat yerine yaptırılan şadırvan ile ilgilidir. Bu şadırvan günümüzde cami avlusundaki havuzun ortasında fıskiye olarak kullanılmaktadır. (15)

Hasan Bin Alaaddin adında bir Emir'den bahsedilen H. 786 (M.1384) tarihli vakfiye Ulu Cami ile ilgili elimizdeki en eski belgedir.

Nurettin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii ile benzer bir plan gösteren Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında XII. y.y. üçüncü çeyreğinde (1170 - 1175) yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. (16)

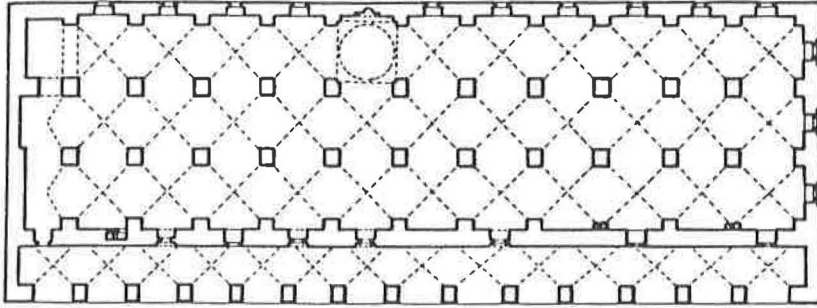
Diğer bir görüşe göre Artuklu devrinde H.507 (M.1104) tarihinde yaptırılmıştır. (17)

(15.) Mahmut Karakaş., **Şanlıurfa Kitabeleri**, (Şanlıurfa: Dal Yay. 1986) s. 7 - 8

(16.) Oktay Aslanapa., **Türk Sanatı, C. II** (İstanbul : M.E.B. Yay. 1973) s. 16 - 19

(17.) Abdullah Kuran., **Anadolu Medreseleri, C. I** (Ankara : Türk Tarih Kurumu Yay. 1969) s. 71

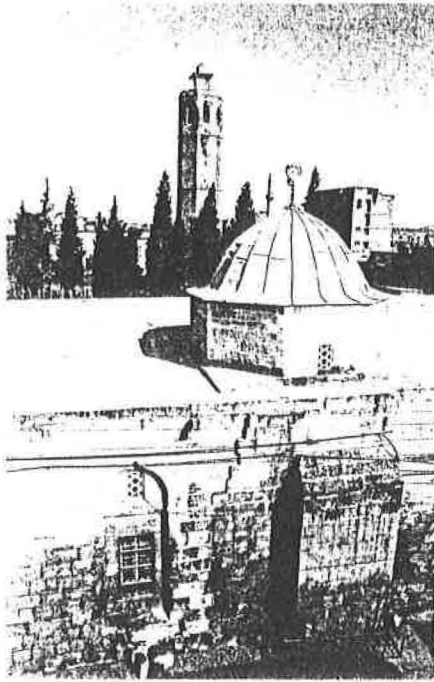
Urfa Ulu Camii payeler üzerine kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonozlarla yatık dikdörtgen bir plan gösterir. Orta eksenenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü, sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. (Şekil : 1)

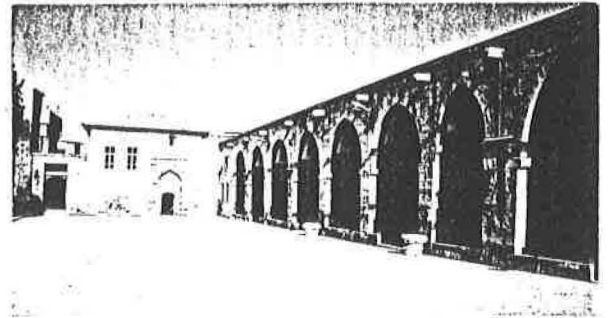
Şekil : 1.

Ulu Cami Planı

İç Mekan'daki payelerin kalın ve alçak tutulması, cami içersinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz toprak dam olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önündeki kubbe yükselmektedir. Payeler üzerine oturan ve her biri çapraz tonozla örtülü ondört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri Anadolu'da ilk kez Urfa Ulu Camii'nde ortaya çıkmıştır. Yatık dikdörtgen şeması ve mihrap önü kubbesi Urfa Ulu Camii'ni Artuklu Camileri grubuna koymamıza imkan vermektedir. Basit fakat çok sağlam bir yapı olan camide hiçbir süsleme yoktur. (Resim 3. 4. 5.)

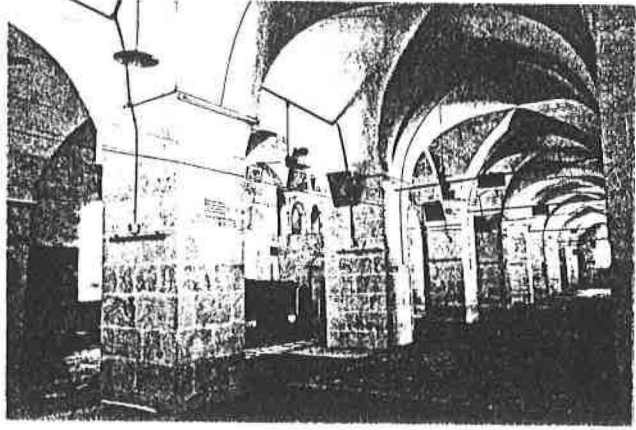

Resim 3. Ulu Cami Güney Cephesinden Mihrap Önü Kubbesi.

Resim 4. Ulu Cami Son Cemaat Yeri

Resim 5. Ulu Cami İçten Görünüm

Kızıl Kilise'ye ait kalın duvarlarla çevrili oldukça geniş cami avlusunun kuzeybatı kesimi mezarlıktır. Bu mezarlıkta Haçlılara karşı şehit düşen yedi kumandanın mezarı ile Mevlana Halit Bağdadi'nin küçük oğlu Şehabeddin Ahmed'in Türbesi bulunmaktadır. (18)

Avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan ve camiden epey uzakta bulunan çevresi yüksekliğine eşit sekizgen çan kulesi bugün minare olarak kullanılmaktadır. Prof. Dr. Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresi ile Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırarak şunları yazmaktadır : "Bu minare adeta Urfa'da Ulu Caminin muazzam minaresinin şayanı hayret bir minyatür modelidir. Öyle zannediyorum ki büyük ölçüde yapıldığı zaman kaba ve ağır bir manzara arzeden bu minarenin, ufak ölçüde olan bu benzeri biblo gibi zarif bir eser teşkil etmektedir." (19)

Üç kuşakla gövdesi dörde bölünmüş olan sekizgen planlı Urfa Ulu Camii minaresini kesin olarak tarihlemek oldukça güçtür. (20)

4.3.1.2. ŞEBBENDERİYE CAMİİ

Topçu meydanı mevkiindeki Şebbenderiye Camiinde, ikisi son cemaat yeri cephesinde, biri doğudaki avlu kapısı üzerinde, biri avlunun kuzey duvarı dış cephesindeki çeşme üzerinde olmak üzere dört kitabe bulunur.

(18.) Cihat Kürkcüoğlu ., "Urfa Ulu Camii", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi Sayı : 21** (Şanlıurfa : Harran Yay. 1983) s. 16

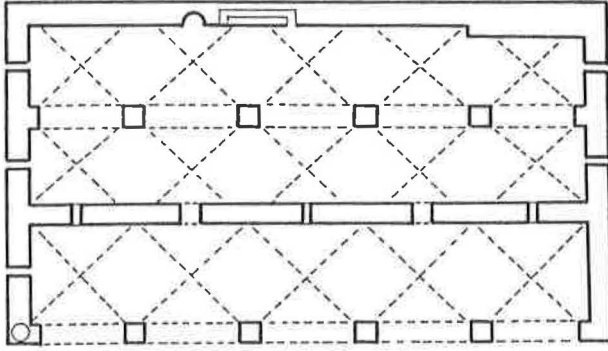
(19.) Erdem Yücel ., "Mimar Sinan Mescidi", **Sanat Tarihi Yıllığı III.** (İstanbul : İ.Ü. Ed. Fak. Yay. 1970) s. 49 - 50

(20.) Albert Gabriel ., **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriental**, (Paris : 1940.) s. 282

Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabede caminin H.1321 (M.1903) tarihinde Bekir Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Camideki en eski tarihli kitabe budur. Avlunun doğu tarafındaki kapı ile kuzeyindeki çeşmenin kitabeleri H.1327 (M.1909) tarihlidir. Son cemaat yeri cephesinin batı tarafındaki kitabe H.1328 (M.1910) tarihli olup cami genişletilirken yazılmıştır. (21)

Camii yaptıran Hacı Bekir Beg bini Müslüm H. 1328 (M.1910) tarihli vakfiyesinde camiye bir de derslane yaptırdığını söylemektedir. Bu dershaneler cami avlusunun batısında ve kuzeyinde yer alan iki oda olmalıdır.

Kibleye paralel iki nefli olan caminin her nefi beşer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada dört bağımsız payeye, diğer yanlarda duvarlara otururlar. (Şekil 2)

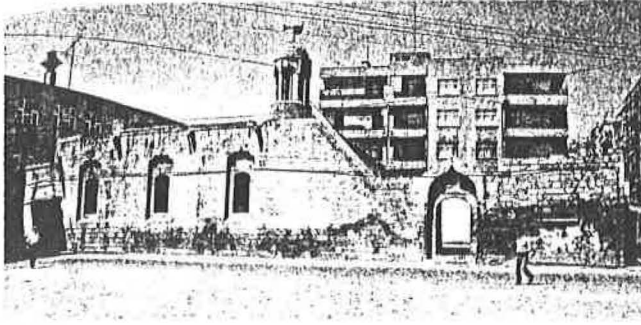

Şekil 2. Şehbenderiye Cami Planı

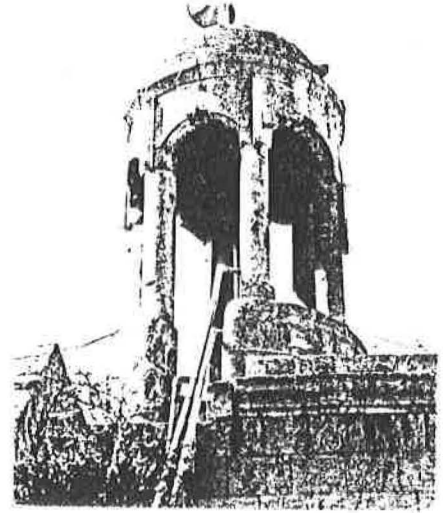
İnşaat izlerinden ve kitabelerdeki tarih farklarından, 1903 tarihinde iki nefli ve her nefi üçer çapraz tonozla örtülü iç mekan ve üç gözlü son cemaat yeri planıyla inşa edilen caminin, 1910 tarihinde neflerinin ve son cemaat yerinin batıya doğru ikişer çapraz tonozlu uzatılarak genişletildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle caminin ilk inşasına göre ortada yapılmış olan mihrap ve mimberi doğuya kaymıştır. Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden bir merdivenle çıkılmaktadır.

Beş gözlü son cemaat yerinin her gözü çapraz tonozla örtülü olup tonozlar ön tarafta dört payeye oturmaktadır. Eski Ömeriye Camii minaresini örnek alan, dört ince sütun üzerine küçük bir kubbeyle örtülü minyatür minare son cemaat yerinin kuzey doğu köşesindedir. (Resim. 6-7.) Camide süsleme yoktur.

(21.) Mahmut Karakaş., Ön. Ver. s. 45

Resim 6. Şehbenderiye Camii Doğu Cephesi

Resim 7. Şehbenderiye Camii Minaresi

4.3.2. ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER

(MERKEZİ PLANLI CAMİLER)

Buhara'nın 40 km. yakınındaki Kışlak Hazara camii (XI. y.y. Karahanlı dönemi) ile Eski Merv'in 30 km. yakınındaki Talhatan Baba Camii (XI. y.y. Karahanlı dönemi) bu plan şeklinin ilk örneklerindedir.

İznik'te tek kubbeli kare mekânlı küçük boyutlarda başlayan Osmanlı camileri daha sonraki yıllarda önemli gelişmeler göstermiştir. Mimarların ortadaki kubbeli mekânı yanlara doğru tonozlar ya da küçük kubbeli mekânlarla genişletme araştırmaları merkezi plan tipini doğurmuştur. Bu plana sahip Şanlıurfa camilerinde orta kubbe, bazen Hacı Lütfullah ve Eski Ömeriye Camilerinde olduğu gibi duvarlara oturmakta, bazen de Nimetullah Camiinde olduğu gibi iki payeye, ya da Halil-ür Rahman ve Kadioğlu Camilerinde olduğu gibi dört payeye oturmaktadır.

Edirne Üç Şerefeli Cami (1437 - 1447), Manisa İvaz Paşa Camii (1448), Manisa Hatuniye Camii (1490) ve Manisa Hafza Sultan Camii (1522) bu plan tipinin Osmanlı mimarisindeki başlıca örnekleridir.

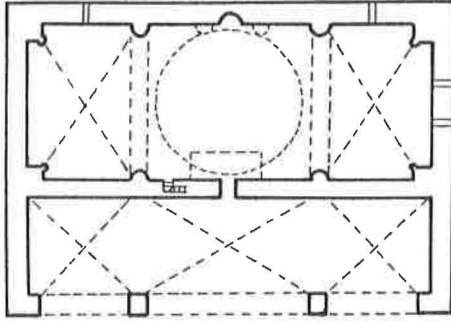
4.3.2.1. ESKİ ÖMERİYE CAMİİ

Kazancı Pazarı Mevkiindeki bu caminin mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olduğundan inşa tarihi bilinmemektedir. Halk arasında, adına dayanılarak caminin

H. Ömer zamanında yaptırıldığı söylenilmektedir.

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede, caminin H.701 (M.1301) tarihinde Ahmet el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından tamir edildiği yazılıdır. Bu kitabedeki tarih Ömeriye Camiinin Urfa'nın en eski camilerinden biri olduğunu göstermektedir. Cami avlusuna atılmış bir taş üzerindeki H. 1186 (M.1722) tarihli bir kitabede ise caminin Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından tamir edildiği yazılıdır. Son cemaat yerindeki H. 1330 (M. 1911) tarihli iki kitabeden birinde Arapça bir şiir, diğesinde caminin Hz. Ömer'in ruhuna ithafen Sultan Reşat devrinde onarım gördüğü yazılıdır. (22)

Cami mekanı; ortada bir kubbe, yanlarda birer çapraz tonozun örttüğü yatık dikdörtgen bir plana sahiptir. (Şekil 3)

Şekil 3.Eski Ömeriye Camii Planı

Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki, şebekeli oyma şeklinde işlenmiş altı kollu çiçek motiflerinden oluşan havalandırma delikleri Şanlıurfa'da ilk kez bu camide görülmektedir. Sekizgen kubbe kasnağı 16 pencerelidir. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara oturlar. Bu tip duvar sütunları Fırfırlı Camide de görülür.

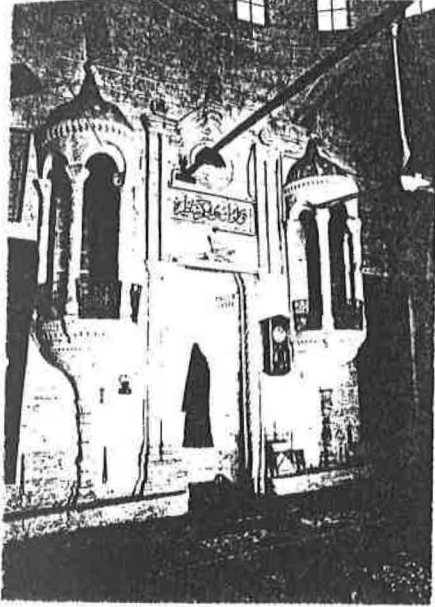
Eski Ömeriye Camiinin bu planı, Harran Kapıdaki 1720 tarihinde onarım geçiren Hacı Lütfullah Camii planına öncülük etmiş olmalıdır.

H.1330 (M. 1912) tarihli mihrabın iki yanı taşörgü süslemeli ve çift yarım sütunçelidir. Mihrabın iki yanında duvardan balkon şeklinde taşan, önde ikişer tam,

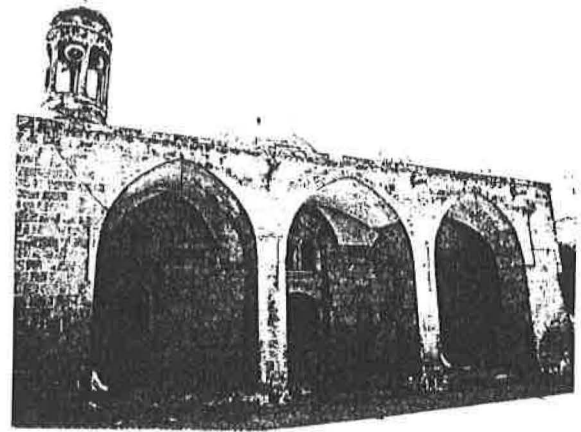
(22.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 24

arkada ikişer yarım sütünlü simetrik birer mimber bulunur. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebeke oymalı bu mimberler Urfa camilerinde görülen balkon şeklindeki mimberlerin en olgun ve zarif örnekleridir. (Resim 8)

Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesinde yer alan 6 sütünlü kaş kemerli ve üzeri kubbeli minyatür minare, Şehbenderiye Camii minaresini etkilemiştir. (Resim 9)

Resim 8. Eski Ömeriye Camii Mihrap ve Mimberleri

Resim 9. Eski Ömeriye Camii Son Cemaat Yeri

4.3.2.2. HALİL-ÜR RAHMAN CAMİİ (Döşeme Camii - Makam Camii)

Halil-ür Rahman Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan bu cami, Medrese, Mezarlık ve Hz. İbrahim'im ateşe atıldığına düştüğü makamdan meydana gelen bir külliye halindedir. Cami, M.S. 504 tarihinde (Bizans dönemi) Urbisyus'un maddi yardımlarıyla monofistler adına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi üzerine XIII. y.y. da Eyubbiler devrinde inşaa edilmiştir. (23) Caminin güney doğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı ve kuzey cephelerindeki kitabelerde caminin H. 608 (M. 1211) yılında Meyyafarikin Eyyubilerinden Melik Eşref Muzafferiddin Musa'nın emri ile yaptırıldığı yazılıdır. (24)

(23.) J.B. Segal ., Ön. Ver. s. 213

(24.) *Urfa Salnamesi* ., (İstanbul : İlhami Fevzi Matbaası. 1927) s. 72

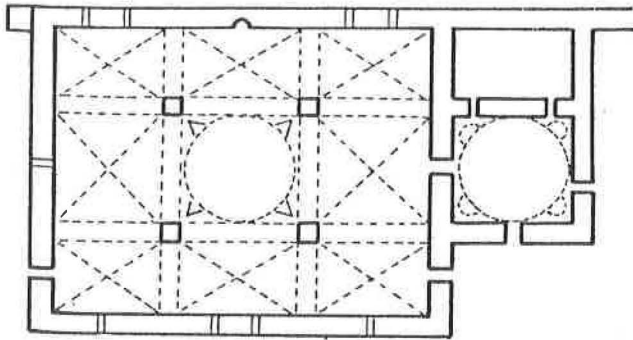
Minarenin kuşakları üzerindeki süslemeler ile üst kısmında yer alan akantüs yapraklı sütun başlıkları Bizans devri süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Buna dayanarak, minarenin 504 tarihli Meryem Ana Kilisesinin çan kulesi olduğu, Eyyubi devri kitabelerin ise üzerine sonradan işlendiği söylenilebilir. (Resim 10)

Caminin doğu cephesindeki kitabede "Peygamberlerin atası Halil-ür Rahman'ın makamı olan bu cami H. 1225 (M.1810) tarihinde yaptırılmıştır." yazılıdır. Caminin batı tarafına bitişik makam kısmının batı kapısı üzerindeki H. 1228 (M. 1871) tarihli kitabede ayet-i kerime yazılıdır. Eyyubiler devrinde (1211) yapılan cami, zamanla harap bir duruma gelince 1810 tarihinde temelden başlanılarak büyük değişiklikler geçirmiş olmalıdır.

Halk arasında Döşeme Camii veya Makam Camii olarak da adlandırılan Halil-ür Rahman Cami, kareye yakın şekli ile mihraba paralel üç nefli bir plan gösterir. Mihrap önü nefi ve kuzey nef üçer çapraz tonozla, orta nef ortada bir kubbe yanlarda birer çapraz tonozla örtülmüştür. Kubbe kasnaksız olup geçiş pandantiflerdedir. Cami bu planıyla 1606 - 1611 yıllarında inşa edilmiş olan Diyarbakır Nasuh Paşa cami ile büyük bir benzerlik gösterir. (25). Sekiz çapraz tonozun ve ortada bir kubbenin şekillendirdiği bu plan, merkezi kubbeli bir özellik taşır. (Şekil 4) (Resim 11)

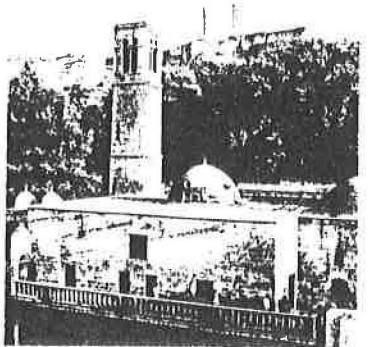
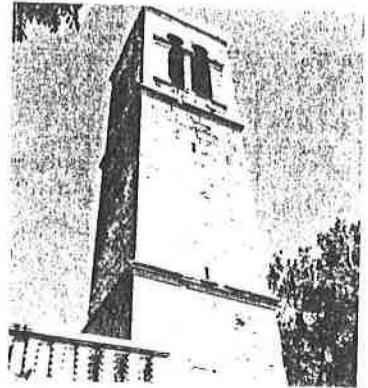
Resim 10. Halil-ür Rahman Camii Minaresi

⇒

Şekil 4. Halil-ür Rahman Camii Planı

Resim 11. Halil-ür Rahman Camii Kuzey Cephesi

(25.) Metin Sözen ., **Diyarbakır'da Türk Mimarisi** (İstanbul : Diyarbakır Turizm Der. Yay. 1971) s. 254

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "İbrahim Halil Tekkesi" olarak bahseder ve şöyle der : "Tekkenin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrut'un Hz. İbrahim'i atmak için yaktığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. IV. Sultan Murad, Bağdat seferine giderken bu tekkeyi ziyaret edip iki balık yakalatarak kulaklarına birer altın küpe takmıştır". Evliya Çelebi şöyle devam eder : "Bir adam yedi gece, yedi gün bu tekkeyi ziyaret etse muradı olur derler. Saf suyundan içenler Allah'ın emriyle çarpıntı illetinden kurtulurlar. Bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar".

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekanda bulunan kutsal su olup Şanlıurfa halkı burasını "Ağ Balık (Ak Balık)" adıyla ziyaret etmektedir. Eskiden dilek yazılı kağıtlar buradaki suya atılır, Ak Balık'ın bu kağıdı kapıp götürmesi halinde o dileğin gerçekleşeceğine inanılırdı. Evliya Çelebi ayrıca İbrahim Halil Tekkesinin bir de imaretinin bulunduğundan söz etmektedir.

4.3.2.3. NİMETULLAH CAMİİ (AK CAMİ)

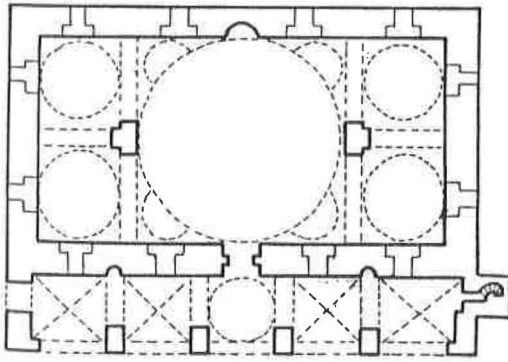
Nimetullah Mahallesi, Ellisekiz Meydanı mevkiindeki bu caminin inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Cami avlusunun kuzeyindeki türbenin zemin katındaki hücrede bulunan üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey'e ait olup ölüm tarihi H. 927 (M. 1520)'dir. Güneydeki mezar H. 1003 (M. 1594) yılında ölen Lütfi Bey oğlu Ali Bey'e aittir. Ortadaki mezarın üzerinde bulunan yazılar silik olduğundan tam okunamamakta, ancak okunabilen yazılardan burada Ruz Bey'in soyundan birinin yattığı tahmin olunmaktadır.

Ruz Bey'in mezarı üzerindeki süslemelerle, caminin portal ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak, caminin 1500 yılı başlarında Ruz Bey'in ölümünden az önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Abbasiye Vakfı'na ait H. 1108 (M. 1696) tarihli vakfiyede Abbas Ağa'nın, "...Medreseyi Nimetullah Bey Camisi avlusuna yaptırдыm.." demiş olması caminin 1696'da mevcut olduğunu göstermektedir.

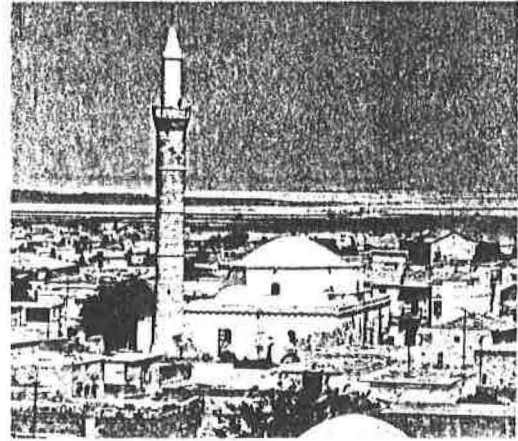
Hacı Nimetullah bin Asker'in ayrıca Birecik ilçesinde bir mescit yaptırdığı H. 1134 (M. 1722) tarihli vakfiyesindeki "...Halep beldesine tabi Bi'rettül Fırat beldesinde, Meydan Mahallesiinde, Şekeroğlu hanesi kurbinde halis malımdan bir mescit bina ettim." cümlesinden anlaşılmaktadır.

Cami avlusunun kuzeyindeki medrese odaları 1695 yılında Abbas Ağa tarafından yaptırılmıştır. (26). Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabede caminin 1756 yılında Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Minarenin kuzeyine bitişik yapılan hücre içersindeki kitabede burasının çeşme olduğu ve malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği belirtilen Firuz Bey tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Ancak burasının çeşmeden ziyade bir sebil olduğu tahmin edilmektedir. Hücrenin batı cephesinde yer alan pencere üzerindeki kitabede caminin kiliseden çevrilerek Ak Cami adını aldığı ve Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Ebced hesabı ile düşürülen tarihten onarımın 1174 (1760) senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. (27) Kitabede geçen kilise St. Sergius Kilisesidir. (28)

Nimetullah Camii, plan bakımından Edirne Üç Şerefeli (1437 - 1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ve Manisa Hafza Sultan (1522) camileriyle aynı plan özelliklerini taşımaktadır. Kuzey ve güneyde duvarlara, doğu ve batıda birer payeye oturan tromplu kubbeli orta mekan, yanlara doğru ikişer küçük kubbe ile genişletilmiştir. Bu plan şeması, batıdaki iki kubbenin kaldırılması ile Urfa Çakeri Camiinde (1530) eksik olarak uygulanmıştır. (Şekil 5) (Resim 12)

Şekil 5. Nimetullah Camii Planı

Resim 12. Nimetullah Camii Genel Görünüm

(26.) Mahmut Karakaş ., Ön.Ver. s. 36 - 40

(27.) Aynı. s. 36.

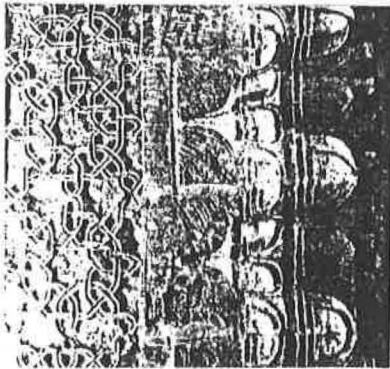
(28.) J.B. Segal ., Ön. Ver. s. 263.

Mukarnas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde iç içe geçen sekizgenlerin oluşturduğu geometrik bir kompozisyon ve mukarnas firizi dolaşır. (Resim 13). Sekizgenlerin iç içe geçerek meydana getirdiği kompozisyon, avlunun kuzeyindeki türbenin zemin katında bulunan Ruz Bey'in mezarı üzerine de işlenmiştir. Aynı kompozisyon Hızanoğlu Camii mihrabında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında da kullanılmıştır. Bazı basit süslemeli mihraplar hariç, bu üç camiden başka (Nimetullah - Hızanoğlu - Yusuf Paşa) Urfa'da mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır.(29).

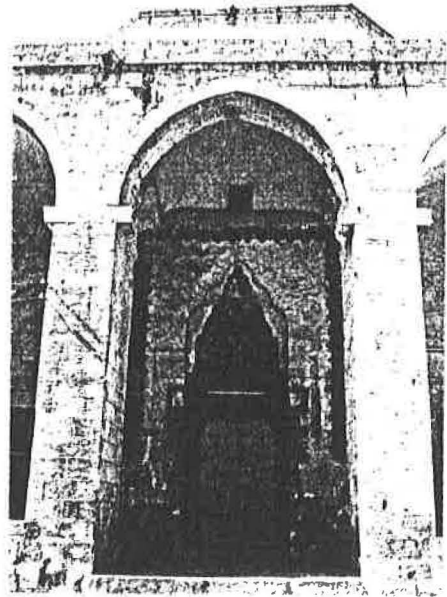
1562 tarihinde Behram Paşa'nın emriyle Gümrük Hanını inşa eden mimarlar, Nimetullah camii mihrap modelini ve süslemelerini Diyarbakır'da yine Behram Paşa adına yaptıkları camide de uygulamışlardır.

Cami mekanına giriş kapısı klasik Osmanlı portalleri tarzında mukarnaslıdır. (Resim 14). Bazı izlerden, mihrap çevresini dolaşan geometrik süslemenin portal çevresinde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Portalin her iki iç yanında yatay olarak dolaşan geometrik firizin aynısı Ruz Bey'in mezarı üzerinde de görülür.

Beş gözlü son cemaat yerinin orta bölümü kubbe, yanlardaki ikişer bölümü çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar ön tarafta payeler üzerine oturur. Caminin kuzeybatı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, Urfa'da tarihi değeri olan camiler arasında en uzun olanıdır.

Resim 13. Nimetullah Camii Mihrap Süslemesi

Resim 14. Nimetullah Camii Portalı

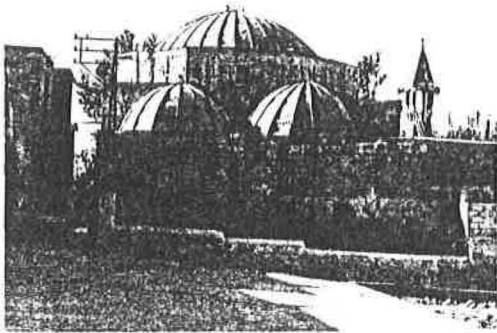
(29.) Cihat Kürkçüoğlu ., "Nimetullah Camii" **Harran Kültür ve Folk. Dergisi. Sayı :20** (Şanlıurfa: Harran Yay. 1983) s. 16

4.3.2.4. ÇAKERİ CAMİİ

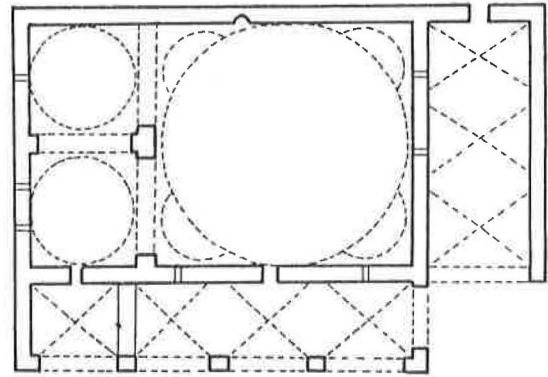
Karapınar mevkiindeki bu caminin avluya bakan kuzey cephesinde yen alan H. 397 (M. 1530) tarihli Arapça kitabede Muhammed Çakeri'nin oğlu Hacı Ali tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Cami avlusunun güney kapısı üzerindeki diğer bir kitabede caminin daha önce Muhammed Çakeri tarafından yaptırıldığı, H. 1044 (M. 1634) tarihinde Sultan Murad Han zamanında Ayaş oğlu Hüseyin tarafından yenilendiği ve hayrat sahibinin Muhammed Çakeri oğlu Seyyid Hacı İbrahim olduğu belirtilmektedir. Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki üçüncü kitabede caminin IV. Murad devrinde H. 1044 (M. 1634) yılının Zilkade ayında Ayaş oğlu Hüseyin tarafından yenilendiği yazılıdır. (30) (Resim 15).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "Caygirli Camii" olarak bahseder ve içersinden Halil-ür Rahman suyunun geçtiğini söyler. Bizans döneminde caminin yerinde bir tiyatronun bulunduğu ve bundan dolayı buraya yakın sur kapısının "Tiyatro Kapısı" olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. (31)

Cami plan olarak iki ana bölüme ayrılmış, esas büyük bölüm üzerine tromplu büyük bir kubbe, bunun doğusuna pandantifli iki küçük kubbe yapılmıştır. Kubbeler ortada mihrap ekseninden batıya kaymış T şeklinde bağımsız bir payeye, diğer yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan Nimetullah Camii planına benzemekte, ancak Nimetullah Camiinde ana kubbenin batısında yer alan iki kubbe burada bulunmamaktadır. (Şekil 6)

Resim 15. Çakeri Camii Güney Cephesi

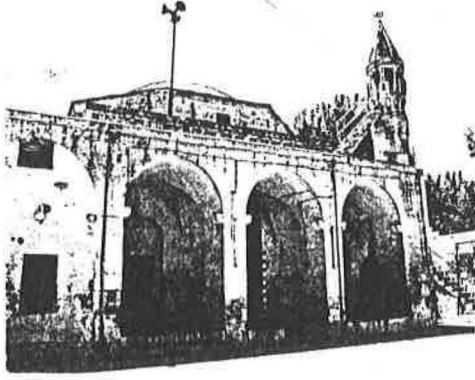
Şekil 6. Çakeri Camii Planı

(30.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 29

(31.) J.B. Segal ., Ön. Ver. s. 263

Dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrap nişi son zamanlarda fayansla kaplanmıştır. Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden bir merdivenle çıkılmaktadır. Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki müezzin mahfili geç zamanlarda betonarme olarak yapılmıştır.

Üzeri çapraz tonozlarla örtülü beş gözlü son cemaat yerinin doğudaki gözü sonradan örülerek oda haline, buradaki pencere camiye açılan kapı haline getirilmiştir. (Resim 16). Caminin kapısı son yıllarda yapılan onarım sırasında kare fayanslarla kaplanarak çirkin bir görünüme bürünmüştür.

Resim 16. Çakkeri Camii Kuzey Cephesi

4.3.2.5. KADIOĞLU CAMİİ

Kadioğlu Mahallesi, Su Meydanı mevkiindeki bu cami Bizans devrine ait Confessors Kilisesi üzerine inşa edilmiştir. (32).

Vakfiyesinde H. 1106 (M. 1694) tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bundan dolayı "Kadioğlu Hüseyin Paşa Camii" adıyla da anılır. Ayrıca camiye, Mehmet Emin kızı Fatma Hatun tarafından H. 1228 (M. 1813), Koçoğlu Molla İsmail tarafından H. 1231 (M. 1816) ve Osman kızı Rahime Hatun tarafından H. 1233 (M. 1818) tarihlerinde vakfiyede bulunduğu Vakıflar Müdürlüğündeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

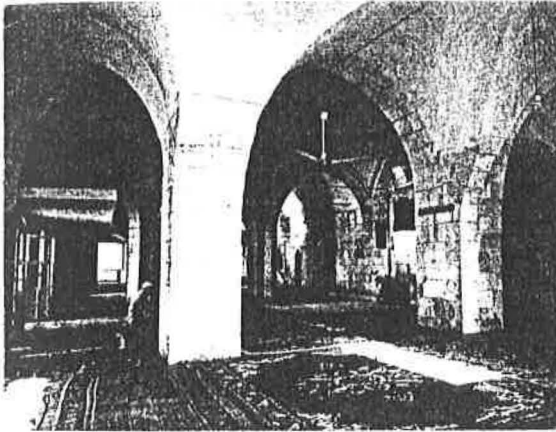
Cami avlusunun kuzeye bakan giriş cephesindeki Şair Nidayi tarafından yazılmış H. 1138 (M. 1725) tarihli çeşme kitabesinde çeşmenin Emnecezkade lakabında biri tarafından yaptırıldığı yazılıdır. (33). Portal üzerinde bulunan tek şerefeli minarenin

(32.) J.B. Segal ., Ön. Ver. s. 174 - 263

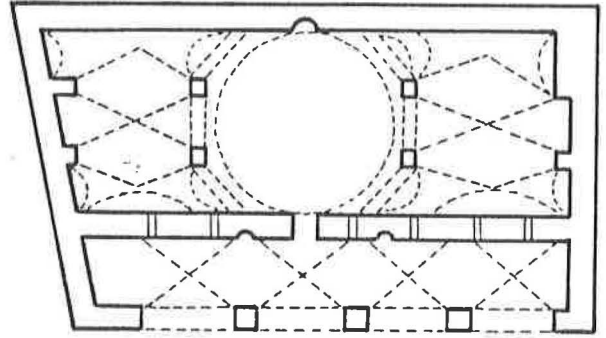
(33.) Bedri Alpay ., Şanlıurfa Şairleri. (Şanlıurfa : Dal Yay. 1986) s. 256

kaidesindeki kitabede H. 1260 (M. 1844) tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki, 1694 tarihinde inşa edilen caminin kuzey cephesine 1725 tarihinde bir çeşme, 1844 tarihinde minare yapılmıştır. Cami mekanına giriş kapısının sağında ve solunda yer alan kitabelerde Arapça dualar yazılıdır. Sağdaki kitabe biraz silikçedir.

Osmanlı mimarisinin sekiz ayaklı camiler grubuna da giren Kadioğlu Camii, doğu tarafındaki sokağın şekline bağlı kaldığından caminin doğu kesiminde eğrilik meydana gelmiştir. (34). Dört payeye oturan sekizgen kasnaklı ve pandantifli orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlu mekanlarla genişletilmiştir. (Şekil 7) (Resim 17)

Resim 17. Kadioğlu Camii İçten Görünüm

Şekil 7. Kadioğlu Camii Planı

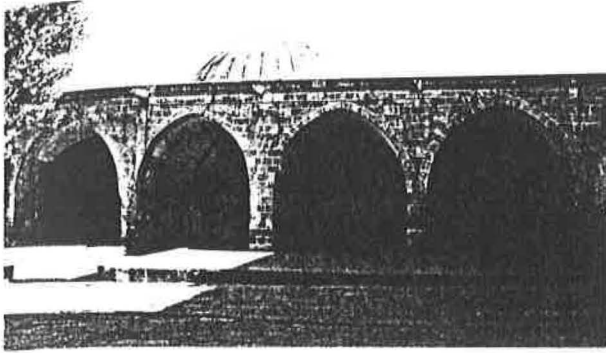
Kadioğlu Camii, XV. yüzyılda inşa edilmiş olan Diyarbakır Şeyh Safa Camiini örnek alarak yapılmıştır. Şeyh Safa Camiinin plan anlayışını sürdürmekle beraber onun ölçülerine ulaşamamıştır. (35)

Caminin sade ve süslemesiz kesme taş mihrabı beş köşeli niş şeklindedir. Balkon şeklindeki mimbere duvardan merdivenle çıkılmaktadır.

(34.) Metin Sözen ., Ön. Ver. s. 267

(35.) Aynı. s. 267

Çapraz tonozlarla örtülü beş gözlü son cemaat yeri, ön cephede üç bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. (Resim 18.)

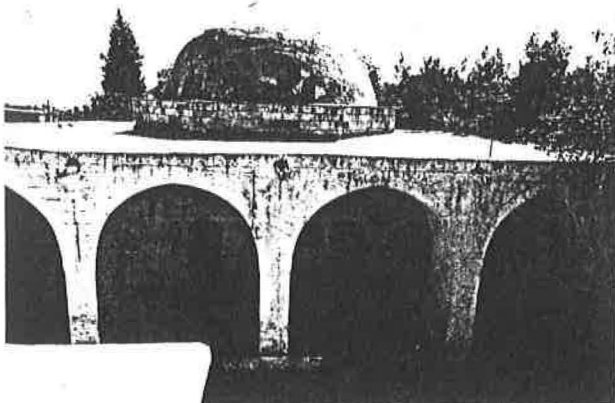
Resim 18. Kadioğlu Camii Son Cemaat Yeri

Avlunun kuzeyindeki giriş cephesinde, ortada üzeri yarım kubbeli ve mukarnaslı pandantifli avlu portalı, bunun üzerinde silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yer alır. Minare, portalin üzerine oturduğundan alt kısmı boştur. Bu nedenle halk arasında bu camiye "Dipsiz Minare Camii" denilmektedir. Portalin doğu tarafında ön kısmı zikzak kemerli 1725 tarihli Emnecekezade çeşmesi, bunun arkasında beşik tonozlu abdest alma yeri bulunur. Çeşme, eskiden mahallelere suların taksim edildiği "Taksimiyeye" olarak kullanılırdı. Caminin yer aldığı meydana bundan dolayı Su Meydanı denilmiştir.

Camiyi yaptıran Kadızade Hüseyin Paşa'nın mezarı Ulu Cami avlusundaki mezarlıktadır.

4.3.2.6. HACI LÜTFULLAH CAMİİ

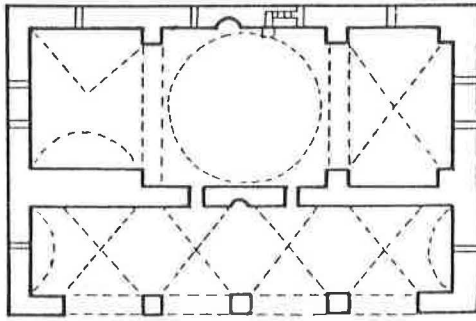
Harran kapısının 100 metre güneyinde ve şehir surlarının dışında yer alır. Sur kapısının kapalı olduğu sırada şehire gelen yolcuların ihtiyacını karşılamak üzere yaptırılmıştır. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. (Resim 19.)

Resim 19. Hacı Lütfullah Camii Kuzey Cephesi

Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin H. 1133 (M.1720) tarihinde Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman tarafından onarıldığı yazılıdır. Mevlana el Hacı Abdurrahman Efendi Bin Mustafa Çelebi; H. 1137 (M. 1724) tarihli vakfiyesinde, "Harran kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir camii şerif inşa ettim" sözleriyle bu onarımdan bahsetmektedir. Son cemaat yerinin doğu bölümündeki H. 1270 (M. 1853) tarihli kitabe, cami ile ilgili olmayıp Yıldız Meydanında yıkılan bir otelden getirilmiştir. (36).

Vakfiyesinde iki kubbeli olduğu belirtilen Hacı Lütfullah Camii, sonraları esaslı bir değişiklik geçirerek ortada bir kubbe ve yanlarda birer çapraz tonozdan oluşan dikdörtgen şekle getirilmiştir. (Şekil 8).

Şekil 8. Hacı Lütfullah Camii Planı

Sekizgen kasnaklı kubbeye geçiş pandantiflerledir. Mihrap süslemesizdir. Balkon şeklindeki mimbere yandaki pencere içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

Dört gözlü son cemaat yerinin üzeri, ön tarafta üç payeye oturan çapraz tonozlarla örtülüdür. Caminin kible duvarının dış cephesinde ve mihrabın altına gelen kısmında eyvan şeklinde beşik tonozlu iki mekan vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minare yakın tarihte yapılmıştır.

4.3.2.7. KUTBEDDİN CAMİİ

12 Eylül Caddesi, Basmahane yakınında yer alan Kutbeddin Camii 1979 yılında yıkılarak bazı kısımları eski şekline bağlı kalınarak yeniden yapılmıştır. 1977 yılındaki incelemeler sırasında çizilen plan ve çekilen fotoğraflarla caminin yıkılmadan evvelki durumu tesbit edilebilmiştir. (Resim 20)

(36.) Mahmut Karakaş., Ön. Ver. s. 69

Resim 20. Kutbeddin Camii (Yıkılmadan Önce)

İnşa kitabesi bulunmadığından caminin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Adına ilk defa, "Kutbeddin Mescidi" olarak Rızvan Ahmet Paşa vakfına ait H. 1153 (M. 1740) tarihli vakfiyede rastlanılmaktadır.

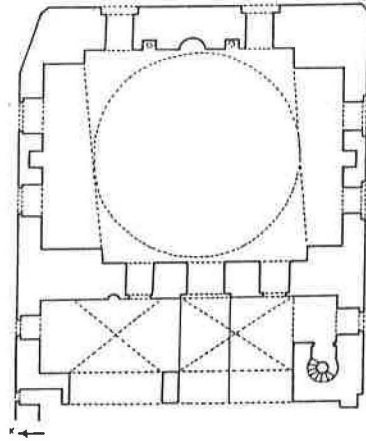
Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki kitabede, yapının H. 1192 (M. 1778) tarihinde onarım gördüğü belirtilmektedir. Son cemaat yerindeki mihrap üzerinde yer alan kitabe, Bican Ağa'nın (Ahmet Bican) H. 1293 (M. 1876) tarihinde yaptığı onarım ile ilgilidir. (37)

Camiye, H. 1304 (M. 1887) tarihinde Ahmet Bican Efendi tarafından vakfiyede bulunulmuştur. Ahmet Paşa'nın hanını Ümmü Gülsüm Hatun tarafından Kutbeddin Camiine bağlı olarak "Rızaiye Medresesi" nin yaptırıldığı ve aynı hanım tarafından bu medreseye H. 1193 (M. 1779) tarihinde vakfiyede bulunduğu Vakıflar Müdürlüğündeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mederese bugün yoktur. Ayrıca, H. 1194 (M. 1780) tarihli Ömer Paşa vakfiyesinde geçen ve Yengi Çarşı içersinde harap bir şekilde bulunduğundan onarıldığı belirtilen "Kutbiye Camii" nin Kutbeddin Camii olup olmadığı şüphelidir.

Cami, sekizgen kasnaklı ve tek kubbeli planı ile Urfa'daki Hızanoğlu, Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerini hatırlatır. Ancak, bu camilerden farklı olarak kubbeli mekan burada yanlara doğru enli kemerlerle genişletilmiştir. (Şekil 9)

(37.) Mahmut Karakaş., Ön. Ver. s. 71

Şekil 9. Kutbeddin Camii Planı

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrabın iki yanındaki dam ile bağlantılı havalandırma kanalları nişleri Urfa Camilerinde tek örnektir.

Çapraz tonozlarla örtülü iki gözlü son cemaat yeri ön tarafta dikdörtgen bir payeye oturur. Eski Ömeriye ve Şehbenderiye Camilerinin minareleri benzerindeki çevresi sütunlu ve üzeri kubbeli minyatür minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesindedir. 1979 yılında caminin temelden yenilenmesi sırasında bu minare yerine konulmamış, son cemaat yeri de betonarme kubbeli üç gözlü şekle getirilmiştir.

4.3.2.8. ARABİ CAMİİ

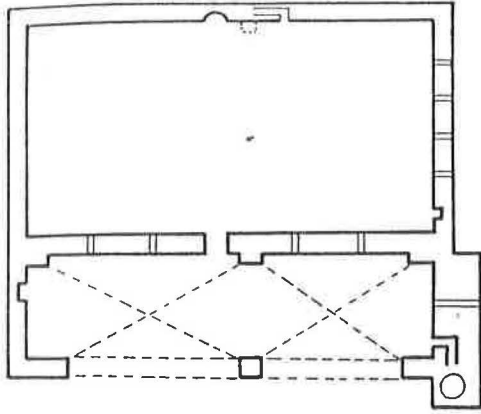
Kaleboynu Mahallesiindeki bu cami St. Michael Kilisesi'nin yerine yaptırılmıştır. (38) Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki kitabede "Cami-i Ziba-yı Muhammed Fazlı, H. 1157 (M. 1743)" yazılıdır. Minare kaidesinin batı tarafındaki aynı tarihli kitabede de Muhammed Fazlı'nın adı geçmektedir.

Arabizade Muhammed Fazlı Efendi bu cami için hazırlattığı H. 1157 (M. 1743) tarihli vakfiyesinde, Urfa'da "Ali Han Bey Camii" ni onararak mimber, minare ve yanına bir de kütüphane yaptırdığını belirtmektedir. Muhammed Fazlı Efendi, onardığı bu camiye kendi adını vermiş, ancak cami halk arasında "Arabi Camii" olarak anılagelmiştir.

(38.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 190, 263.

Orta kubenin yanlara doğru tonozlarla genişlediği plana sahip olan Arabi Camiinin bu planı 1953 yılındaki onarım sırasında tamamen değiştirilerek betonarme düz damlı şekle dönüştürülmüş, bu sırada çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerine ve minareye dokunulmamıştır. (şekil 10)

Caminin kuzeybatı köşesindeki silindirik gövdeli iki şerefeli minarenin alttaki şerefesi ince sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerle çevrilmiştir. Külâh kısmı küçük bir taş kubbe ile örtülü olan bu minare, Arap minareleri tarzında olup Urfa'da tek örnektir. (Resim 21)

Şekil 10. Arabi Camii Planı

Resim 21. Arabi Camii Minaresi

H. 1138 (M. 1725) ve H. 1139 (M. 1726) tarihli vakfiyelerden; Muhammed Fazlı Efendi'nin, Dabbakhane Camii avlusunun kuzeyindeki İbrahimiye Medresesini yaptıran Şeyh Hacı Kasım Efendi oğlu Hacı İbrahim Efendinin en büyük oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

4.3.3. EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

Bu plan şekli Ulu Camilerde uygulanan enine dikdörtgen planın eş değerde kubbe-lerle örtülmesiyle ortaya çıkmıştır. Eş değerde kubbeler bazen Urfa Hasan Padişah Camiinde (1460) ve Rızvaniye Camiinde (1716) olduğu gibi mihrap duvarı boyunca tek sıra, Urfa Yusuf Paşa Camii (1721) ve İstanbul Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camiinde (1577) olduğu gibi iki sıra, bazen de Bursa Ulu Camiinde (1396 - 1400) olduğu gibi dört sıra halinde uygulanarak bir gelişme göstermişlerdir.

4.3.3.1. HASAN PADIŞAH CAMİİ

Akarbaşı mevkiindeki bu cami eski bir Sinagog üzerine inşa edilmiştir. (39). Camideki en eski tarihli kitabe son cemaat yerindeki mihrap üzerinde yer alır. Bu kitabede, caminin H. 902 (M. 1496) tarihinde Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim Han (II. Selim) devrinde Şeyh Abdülkadir oğlu Hacı Yakub tarafından yaptırıldığı yazılıdır. (40). Aslında bunun bir onarım kitabesi olması kuvvetle muhtemeldir. 1926 tarihli Urfa salnamesinde caminin Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi'nin bu camiden "Sultan Hasan Camii" adıyla söz etmesi ve caminin günümüzde Hasan Padişah Camii adıyla anılmış olması, 1404 - 1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunluların sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı görüşüne ağırlık kazandırmaktadır. Uzun Hasan adının Şanlıurfa Kalesindeki H. 965 (M. 1460) tarihli bir onarım kitabesinde geçmesi bu caminin de aynı tarihte yapılmış olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir.

Son cemaat yerindeki H. 1211 (M. 1796) tarihli kitabede Hacı Musa Ağa'nın adı geçmektedir. Son cemaat yeri cephesindeki H. 1291 (M. 1874) tarihli kitabe ise Küpelizade merhum Hacı Ömer'in sağlığında bıraktığı hayrattan yapılan onarımla ilgilidir. (41)

Hasan Padişah Camiine ve doğusuna bitişik Toktemur Mescidine H. 1302 (M. 1885) tarihinde Hacıkamilzade el Hac Mehmet bin Mehmet Kamil tarafından vakfiyede bulunulmuştur.

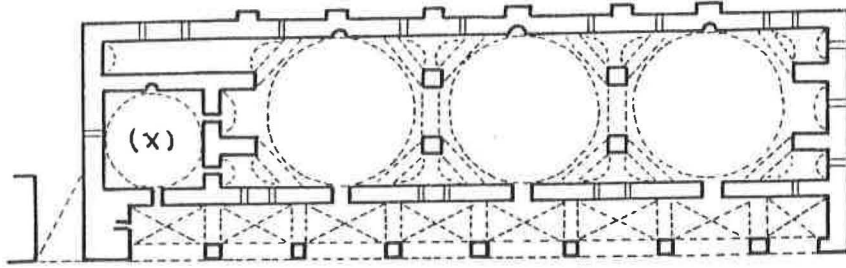
Cami, kible duvarı boyunca sıralanmış tromplu üç büyük kubbe ile örtülü dikdörtgen bir plana sahiptir. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde duvarlara oturur. Bu plan, 1694 tarihli Kadıoğlu Camii ile büyük benzerlik gösterir. Ancak, buradaki yan kubbeler yerine Kadıoğlu Camiinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Mihrap duvarı boyunca sıralanmış üç kubbeli plan 1562 tarihli Dabbakhane Camiinde ve daha küçük ölçüde

(39.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 263

(40.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 57

(41.) Mahmut Karakaş ., Aynı. s. 59

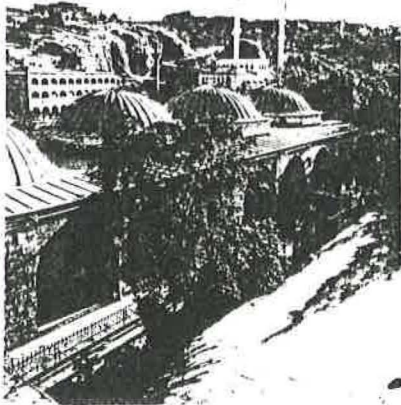
1716 tarihli Rızvaniye camiinde de karşımıza çıkar.Hasan Padişah Camiinde orta kubbenin oturduğu dört bağımsız paye bu camilerde yoktur. (Şekil 11) (Resim 22)

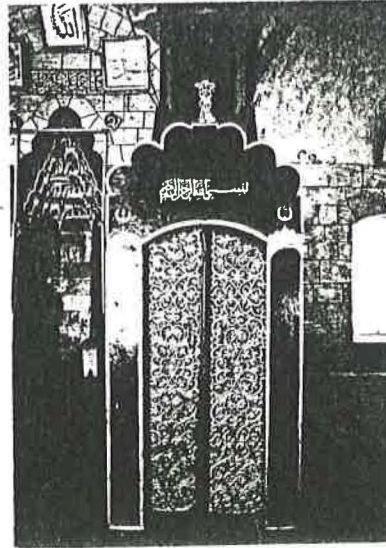
Şekil 11. Hasan Padişah Camii ve Toktemur Mescidi (X işaretli) Planı

Hasan Padişah Camii, Toktemur mescidinden sonra inşa edilmiş ve kible duvarı ondan daha ileride yapılmıştır. Beşik tonozlu bir bölümün eklenmesiyle her iki caminin güney cephesinin aynı hizaya gelmesi sağlanmıştır.

Yerden yarı yüksekliğine kadar pembe mermer taşından olan mihrabın yukarı kısmı beyaz kalker taşındandır. Mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Üzerindeki H. 1388 (M. 1968) tarihli kitabe onarım sırasında konulmuştur. Mimberin iki kanatlı ahşap kapısı bitkisel oyma süslemelidir. Bu kapı son yıllarda yağlı boya ile zevksizce boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir. (Resim 23)

Resim 22. Hasan Padişah Camii Kubbeleri ve Son Cemaat Yeri

Resim 23. Hasan Padişah Camii mimber kapısı

Resim 24. Minare

(42.) Cihat Kürkçüoğlu ., "Toktemur ve Hasan Padişah Camii", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi Sayı. 22** (Şanlıurfa: Harran yay. 1983) s. 11

Caminin son Cemaat yeri, önde payeler üzerine oturan çapraz tonozlarla örtülü sekiz gözlüdür. Doğudaki göz Toktemur Mescidi önüne gelmektedir.

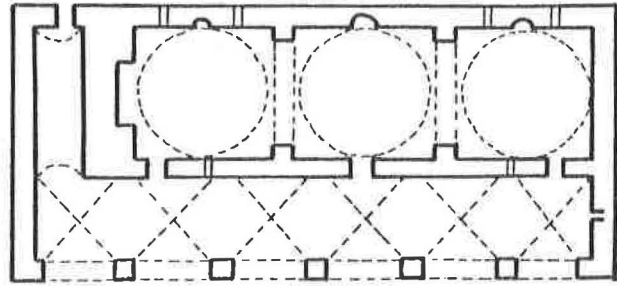
Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare, camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında yıktırılmasından sonra cadde kenarında kalmıştır. 1837 - 1900 yıllarında yaşamış olan Urfalı Şair Fehmi tarafından yazılan H. 1276 (M. 1859) tarihli kitabesinde minarenin Halil Beg tarafından onarıldığı yazılıdır. (Resim 24).

4.3.3.2. DABBAKHANE CAMİİ

Dabbakhane Mahallesi, Kelleci Çayı mevkiinde yer alan bu camideki kitabeler onarım devirlerine ait olduklarından caminin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak, avlunun doğusundaki türbenin yanında bulunan ve Behram Paşa'nın adının geçtiği H. 970 (M. 1562) tarihli kitabenin inşa tarihine ait olduğu, caminin bu şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. 1563 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa, 1560 tarihinde Urfa Gümrük Hanını da yaptırmıştır. (43).

Caminin güney duvarı üzerindeki kitabede Sultan Murad'ın oğlu Sultan Mehmet Han (1595 - 1603) zamanında Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki H. 1173 (M. 1759) tarihli kitabede caminin Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Diğer bir onarım kitabesi de son cemaat yerinde olup H. 1305 (M. 1887) tarihini taşımaktadır. (44).

Dabbakhane Camii mihrap duvarı boyunca sıralanmış, dıştan sekizgen kasnaklı üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerledir. (Şekil 12).

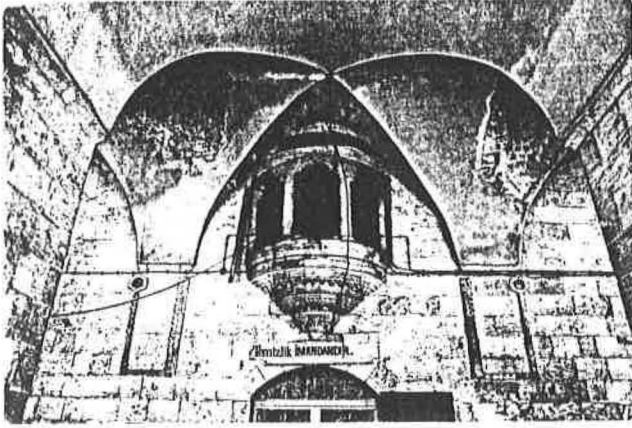
Şekil 12. Dabbakhane Camii Planı

(43.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 17.

(44.) Mahmut Karakaş ., Aynı. s. 18.

Mihrap kavsarası mukarnalıdır. Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden taş merdivenle çıkılır. Giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfilinden son cemaat yerine açılan mükebbire Urfa camilerinde tek örnekler. (Resim 25).

Çapraz tonozlarla örtülü altı gözlü son cemaat yeri ön tarafta beş payelidir. Caminin kuzeybatı köşesindeki tek şerefeli minare, kaval silmelerin oluşturduğu geçmeler, palmet firizleri ve yer yer çini panoların bulunduğu yedi bölüme ayrılmıştır. Minare biçim bakımından Pazar Camii minaresini hatırlatmaktadır. (Resim 26).

Resim 25. Dabbakhane Camii Son Cemaat Yeriindeki Mükebbire.

Resim 26. Dabbakhane Camii Minaresi.

Cami avlusuna, batıdan ve güneyden üzerleri geometrik süslemeli kapılardan girilir. Esas kapı batı kapısıdır. Camide, biri batı kapısına bitişik, diğeri avlunun doğusunda olmak üzere iki türbe bulunur. Batı kapısına bitişik türbenin kitabesinde burada yatan zatın, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden Hafız Muhammed Selim Efendi olduğu, kendisinin H. 1277 (M. 1860) tarihinde vefat ettiği, türbenin H. 1298 (M. 1880) tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bu türbenin bitişğinde yer alan çeşmenin kitabesi de hemen hemen aynı anlamdadır. (45).

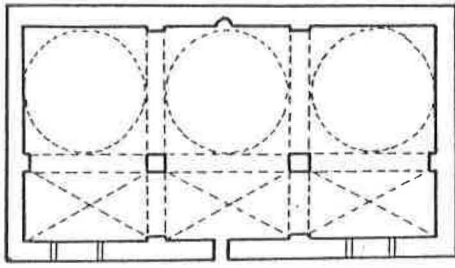
(45.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 16

4.3.3.3. NARINCI CAMİİ

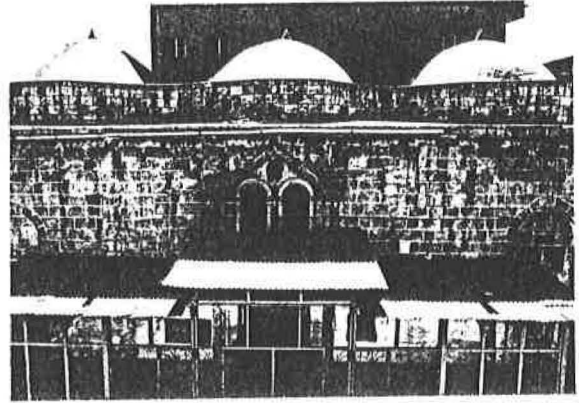
Narınca Mahallesi, Akarbaşı mevkiindeki bu caminin inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Divan Efendisi Abdurrahman Efendi İbni Süleyman Efendi vakfına ait H. 1126 (M. 1714) tarihli vakfiye ile H. 1130 (M. 1718) tarihli el Hac Ali İbni Mehmet vakfına ait vakfiyede Narınca Camiinden bahsedilmiş olması yapının o yıllarda mevcut olduğunu göstermektedir.

Caminin kuzey cephesindeki Şair Sakıp tarafından yazılmış kitabede, devrin Müşir Paşası (Mareşal) Hafız Muhammed Paşa tarafından H. 1255 (M. 1839) tarihinde onarıldığı yazılıdır.

Mihrap duvarı boyunca uzanan dikdörtgen bir plana sahip cami, kible duvarı boyunca üç kubbe ve bunların kuzey tarafına bitişik üç çapraz tonozla örtülüdür. Kubbeler çapraz tonozlara nazaran daha büyüktür. (Şekil 13). (Resim 27).

Şekil 13. Narınca Camii Planı

Resim 27. Narınca Camii Kuzey Cephesi

Çapraz tonozlu üç bölümün altında son cemaat yeri olduğu, sonradan caminin iç mekanına dahil edildiği düşünülmektedir. Caminin kuzey cephesindeki H. 1255 (M. 1839) tarihli onarım kitabesinin son cemaat yerinin camiye dahil edilmesi sırasında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Yuvarlak nişli taş mihrap süslemesizdir. Cami avlusunun doğu ve kuzeyindeki avlu kapıları ile minaresi son zamanlarda yapılmıştır. Bu kapıların üzerindeki kitabeler Hattat Dr. Münib Görgün tarafından yazılmıştır.

4.3.3.4. YUSUF PAŞA CAMİİ

Sarayönü Caddesindeki bu cami, St. Cyriacus adında bir Bizans kilisesinin üzerine yapılmıştır. (46)

Mimber kokuluğundaki H. 1121 (M. 1709) tarihi, caminin inşa dönemine aittir. Urfalı divan şairi Nabi, Divanında Yusuf Paşa Camiinin yapılışı ile ilgili yazmış olduğu manzumesinde aynı tarihi düşürmüş ve caminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. (47)

Cafer Paşa'nın kardeşi olan Yusuf Paşa, bu cami için H. 1122 (M. 1710) tarihinde yazdırdığı vakfiyede, caminin doğusunda bir hamam (Vezir Hamamı), kuzeyinde Valiler Sarayı ve Ulu Cami yakınında Mahkeme-i Şerifi kendisinin yaptırdığını söylemektedir. Vakfiyede geçen Valiler Sarayı bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve bundan 40 yıl kadar önce yıktırılan Eski Saray (Osmanlı dönemi hükümet konağı) olmalıdır. Ulu Cami yakınında yaptırdığını söylediği mahkemenin yeri bilinmemektedir. Eskiler, bugün bile Ulu Cami yakınındaki Yıldız Meydanı civarına "Mahkeme önü" demektedirler.

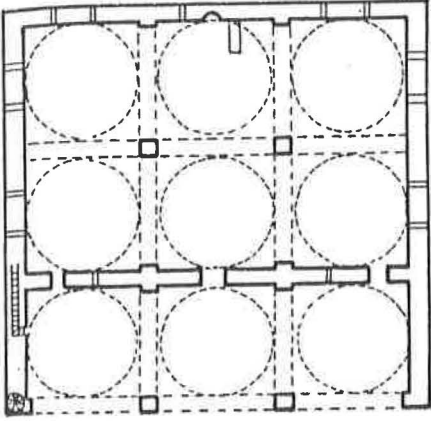
Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin batı cephesindeki kitabede burasının H. 1266 (M. 1849) yılında Abdülvahap adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır. Her iki hücre Yusuf Paşa Medresesinin dersaneleridir. Bu medreselerde XIX. y.y. Şairlerinden Muhammed Nuri, Ahmet Berki, Hami, Lütfi ve Mihri gibi Şairler yetişmiştir. (48). Son cemaat yerinin önünde yer alan musalla mihrabı üzerindeki kitabede cami avlusunun H. 1267 (M. 1850) tarihinde Hacı Esad adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır.

Yatık dikdörtgen planlı cami, kibleye paralel iki sıra halinde ve her sırada üçer olmak üzere pandantifli altı kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, ön tarafta iki paye üzerine oturan üç kubbelidir. (Resim 28). Son cemaat yerinin doğusundan duvar içersine açılan bir kapıdan merdivenle müezzin mahfiline çıkılır. (Şekil 14) (Resim 29)

(46.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 190, 263.

(47.) Manmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 33.

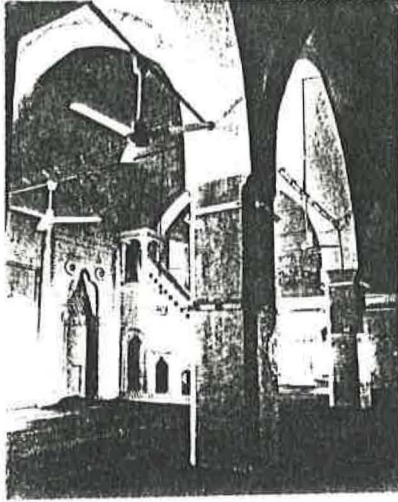
(48.) Bedri Alpay ., Ön. Ver. s. 31, 80, 130, 141, 162.

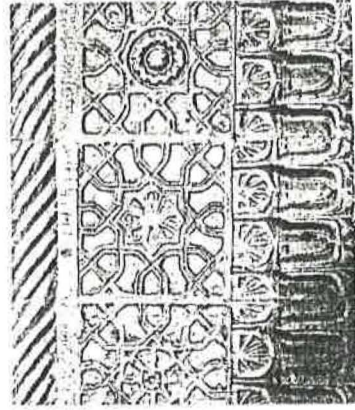
Şekil 14. Yusuf Paşa Camii Planı

Resim 28. Yusuf Paşa Camii Kuzey Cepheden Görünüm

Resim 29. Yusuf Paşa Camii İçten Görünüm

Resim 30. Yusuf Paşa Camii Mihrap Çevresindeki Süsleme

Mukarnas kavsaralı taş mihrabın yanları sütunçeli, çevresi iç içe geçen sekizgenlerden oluşan geometrik süslemelidir. Bu süslemeler Ak Cami ve Hızanoğlu Camileri mihraplarında da karşımıza çıkar. (49) (Resim 30)

Korkuluğu şebekeli süslemeli taş mimberin yan taraflarında ve kapısı üzerindeki alınlıkta rumili kompozisyonlar işlenmiştir. Mihrap ve mimber son zamanlarda yağlı boya ile boyanarak orijinalliklerini kaybetmişlerdir.

Biri kuzeyde, diğeri güneyde olmak üzere iki kapısı bulunan avlunun güneybatı köşesinde mezarlık yer alır. Silindirik gövdeli tek şerefeli minare son cemaat yerinin doğu köşesindedir.

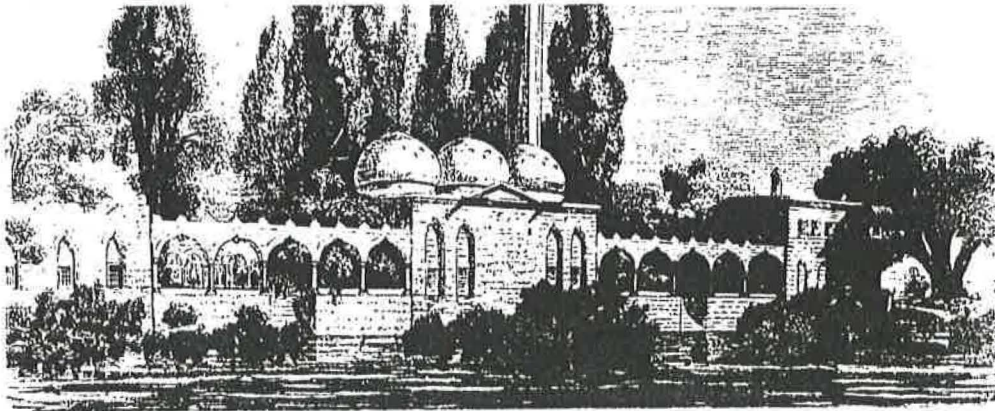
(49.) Cihat Kürkçüoğlu ., "Şanlıurfa Tarihi ve Tarihi Anıtları", **Kurtuluşumuz 65. Yıl** (Şanlıurfa : Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1985) s. 64

Bedri Alpay, "Şanhurfa Şairleri" adlı eserinde Yusuf Paşa Camisinin kuzeyindeki avlu kapısı yanında, kitabesi H. 1298 (M. 1881) tarihinde Şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşmeden bahsetmektedir. (50). Şair Nabi, Divanında bu çeşme ile ilgili olarak yazdığı manzumede H. 1120 (M. 1708) tarihini düşürerek çeşmenin Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. (51)

4.3.3.5. RIZVANIYE CAMİİ

Halil-ür Rahman Gölü'nün kuzey kenarında yer alan bu cami, Bizans devrine ait St. Thomas Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir. (52)

Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki Şair Nabi'nin ruhuna ithaf edilmiş onbeş beyitlik manzum kitabede, caminin H. 1129 (M. 1716) tarihinde Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Cami avlusunu çevreleyen önleri revaklı medrese odalarından kuzey cephede yer alan büyük ve kubbeli odanın avluya bakan tarafındaki H. 1139 (M. 1726) tarihli kitabede de Ahmet Paşa'nın adı geçmektedir. Rakka Valisi olan Rızvan Ahmet Paşa'nın sert karakterli olmasından ve inşaat sırasında işçileri sıkı çalıştırmışından dolayı halk arasında camiye "Zulumiyeye Camii" denilmektedir. (Resim 31)

Resim 31. 1857 Yılında Rızvaniye Camii (L'illustration, Cilt 29, 1857. s. 133' den)

Caminin vakfiyesi H. 1153 (M. 1740) tarihinde Ahmet Paşa'nın isteği üzerine Urfa'da Şer-i Şerif meclisinde hazırlanmıştır.

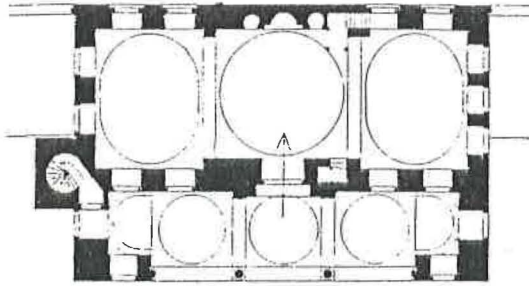
(50.) Bedri Alpay ., Ön. Ver. s. 14.

(51.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 33.

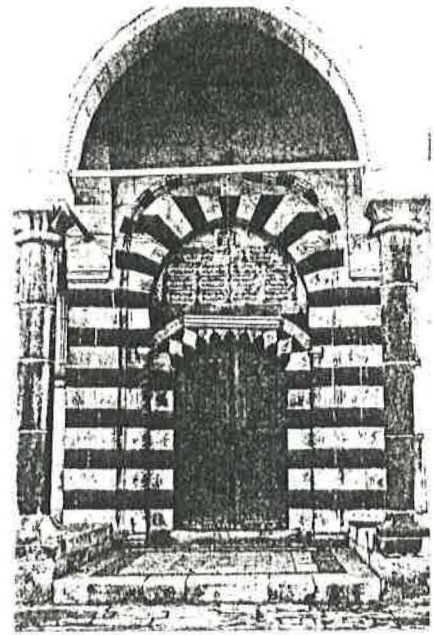
(52.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 169, 263.

Rızvaniye Camii, mihrap duvarı boyunca sıralanan üç kubbenin örttüğü dikdörtgen planlıdır. Mihrap önü kubbesi yuvarlak, yan kubbeler ovaldır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç kubbe ile örtülüdür. Doğu ve batıdaki kubbeler yanlara doğru yarım kubbelerle genişletilmiştir. Kubbeler yanlarda duvarlara, ön tarafta iki sütuna oturmaktadır. (53). (Şekil 15). (Resim 32).

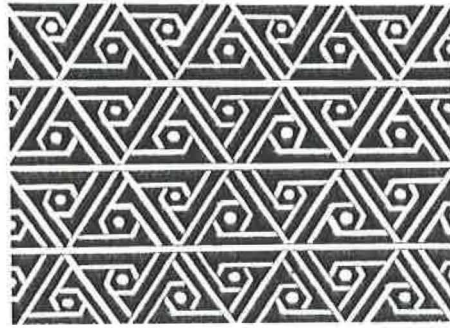
Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden merdivenle çıkılır. Mihrap nişi iki renkli taşlardan yapılmış zikzak süslemelidir. İnşa tarihinden kalma ahşap müezzin mahfilinin alt kısmında ince çıtaların çakılmasıyla geometrik şekiller meydana getirilmiş, çıtaların araları kalem işi renkli çiçek motifleri ile süslenmiştir. (54). (Şekil 16).

Şekil 15. Rızvaniye Camii Planı

Resim 32. Rızvaniye Camii Kapısı

Şekil 16. Rızvaniye Camii Müezzin Mahfilî Süslemeleri

(53.) Cihat Kürkçioğlu., "Şanlıurfa Mimari Eserleri", **İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi**, Sayı. 8. (Ankara : Türkiye İş Bankası Yay. 1990) s. 53

(54.) Cihat Kürkçioğlu., "Rızvaniye Camiinin Ağaç Kapı Kanatları ve Müezzin Mahfilî Süslemeleri", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi**, Sayı. 4 (Şanlıurfa : Harran Yay. 1983) s. 2, 3.

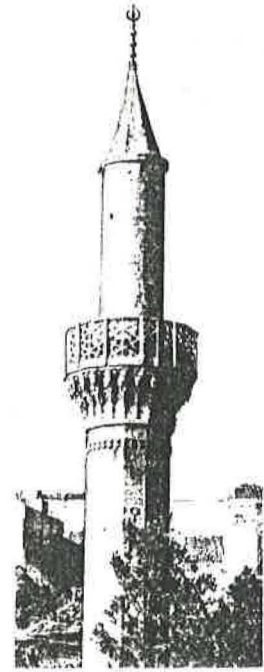
Caminin geçme ve kakma tekniklerinde yapılmış ahşap kapısı üzerinde yer alan panolardaki bir saksıdan çıkan dallar ve rumili kompozisyonlar XVIII. y.y. süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. İnşa tarihinden kalmış olan bu kapı, ahşap süslemeli olması açısından Urfa camileri içersinde tek örnektir. (Şekil 17 - 18)

Caminin doğu duvarına bitişik poligonal gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare, sonraları Kara Meydan Hüseyin Paşa Camii minaresine örnek olmuştur. (Resim 33).

Doğuya bakan avlu kapısı ile caminin iç mekanına giriş kapısı Diyarbakır camilerinde olduğu gibi sıralar halinde iki renkli taşlardan yapılmıştır. Cami mekanına giriş kapısının köşelerinde yer alan birbirine zincir şeklinde dolanmış yılan kabartmaları, eski bir kilise olan Selahaddin Eyyubi Camii pencerelerindeki kabartmalarının tekrarıdır.

Şekil 17 - 18. Rızvaniye Camii Ahşap Süslemeli Kapısından panolar.

Resim 33. Rızvaniye Camii Minaresi

4.3.4. MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER

Anadolu'daki Artuklu Camilerinde sık olarak karşımıza çıkan mihrap öntü kubbeli plan ilk örneklerini Gazneli ve Büyük Selçuklu mimarisinde vermiştir.

Gaznelilerin Leşker-i Bazar Ulu Camiinde (XI. y.y. başı) iki nefli kesen mihrap öntü kubbesi, Anadolu'da Silvan Ulu Camii (1152 - 1176), Mardin Ulu Camii (1176), Urfa Ulu Camii (1170 - 1175) ve Kızıl Tepe Ulu Camiinde (1184 - 1200) uyg-

lanmıştır. Bu camiler aynı zamanda enine bir plan göstermeleri ve çok ayaklı olmaları nedeni ile Ulu Camiler grubuna da girmektedirler.

4.3.4.1. PAZAR CAMİİ

Haşimiye Meydanı mevkiindeki bu caminin inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare üzerinde yer alan ve Zengiler devrinin süsleme özelliklerini yansıtan düğümlü kaval silmeler ile minare gövdesinin batı cephesi ortasındaki kelime-i tevhid yazısının hat üslubu caminin Zengiler döneminden (XII. y.y.) kalmış olabileceği fikrini vermektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bu camiden bahsetmiş olması yapının XVII. y.y.'da mevcut olduğunu göstermektedir.

Hacı Abdülfettah bin Şaban vakfına ait H. 1038 (M. 1628) tarihli vakfiyede, Rızvan Ahmet Paşa vakfına ait H. 1153 (M. 1740) tarihli vakfiyede ve H. 1238 (M. 1822) tarihli başka bir vakfiyede Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilen bu camiden "Hoca Ahmet Camii" adıyla bahsedilmektedir. Ayrıca Pazar Camii, Vakıflar Müdürlüğündeki kayıtlarda "Narincili Mescid-i Şerifi" (Narıncı Camiinden ayrı) adıyla da geçmektedir.

Pazar Camiindeki onarım kitabelerinden en eski olanı, son cemaat yeri cephesinin doğu kesimindeki mihrap üzerindedir. H. 1250 (M. 1834) tarihli bu kitabe, Fenarizade Ahmet Efendi tarafından yaptırılan onarım ile ilgilidir. Mimber kapısı üzerindeki kitabede, camiye daraltan esas mimberin H. 1275 (M. 1858) tarihinde kaldırılarak yerine duvar içersinden merdivenle çıkılan "muallaktaki" mimberin (Bugünkü balkon şeklindeki mimber) Hacı Recep adında biri tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Bunlardan başka, cami mekanın kible duvarındaki pencere altında yer alan H. 1280 (M. 1863) tarihli kitabede buraya iki pencerenin yaptırıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H. 1291 (M. 1874) tarihli ve cami iç mekanının doğu duvarındaki H. 1306 (M. 1888) tarihli kitabeler son dönem onarımlarına aittir. (55)

Dikdörtgen planlı cami Mihraba paralel iki neflidir. Mihrap önündeki nefde; ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi, yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. İkinci nefde; ortada bir yıldız tonoz, yanlarında birer çapraz tonoz yer alır. Teknik ve sanat

(55.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 46.

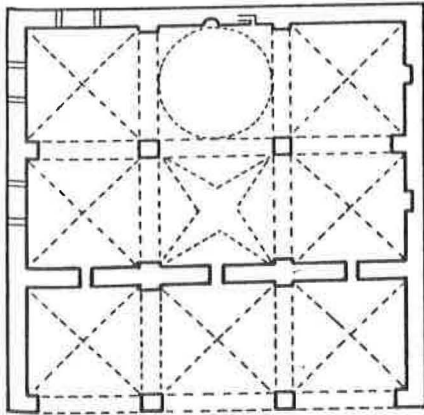
özelliği bakımından Urfa'da tek örnek olan yıldız tonozun ortası geometrik geçme süslemelidir. Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan kubbe ve tonozlar ortada iki bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine otururlar. (Şekil 19)

Üç gözlü son cemaat yeri ; önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yeri son zamanlarda betonla bölünerek iki katlı şekle getirilmiştir.

Mihrabın iki yanında, başlığı mukarnaslı ve rumili kompozisyonla süslü mermer sütunçeler bulunur. Mimber, kitabesinde de belirtildiği üzere balkon şeklindedir. (Resim 34)

Avlunun kuzeybatı köşesindeki kesme taştan yapılmış tek şerefeli minarenin üzerinde, Zengiler-devri süslemelerini anımsatan kaval silmelerden meydana gelmiş düğümlü yüzeyel kemerler bulunur. Bu minare 1562 tarihinde inşa edilmiş olan Dabbakhane Camii minaresini büyük oranda etkilemiştir. (Resim 35)

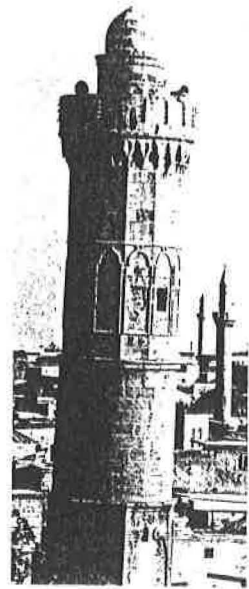
Avlunun kuzeyindeki yarım kubbeli taş portalin kemer çevresi rumi süslemelidir. Bu portal şekli, bazı farklılıklarla ve daha küçük ölçülerde Dabbakhane Camii batı portaline, ve 1694 tarihli Kadıoğlu Camii avlu portaline örnek olmuştur.

Şekil 19. Pazar Camii Planı

Resim 34. Pazar Camii Mihrap
Önü Nefi

Resim 35. Minare

4.3.5. TEK KUBBELİ KARE MEKANLI CAMİLER

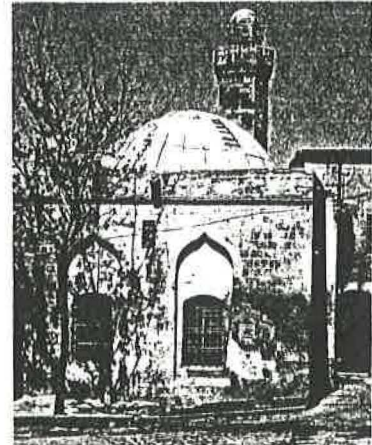
İlk dönem Osmanlı mimarisinin İznik üslubunda ortaya çıkan tek kubbeli kare mekanlı plan, üç gözlü son cemaat yeri ile Osmanlı cami mimarisinin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Tek kubbeli bu plan daha sonra gelişmeler göstererek yanlara doğru kubbe ve tonozlarla genişletilmiştir.

İznik Hacı Özbek Camii (1333), Bursa Alaaddin Camii (1335 - 1336), İznik Hacı Hamza Camii (1345) ve İznik Yeşil Camii (1378 - 1398) tek kubbeli kare mekanlı camilerin ilk örneklerini oluşturmaktadırlar.

4.3.5.1. TOKTEMUR MESCİDİ

Hasan Padişah Camiinin doğusuna bitişik olarak bulunan Toktemur Mescidinin inşa kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi bilinmemektedir. Tek kubbeli yapının doğu cephesindeki kitabede, Sultan Murat devrinde Abdullah oğlu Yusuf Ağa tarafından H. 983 (M. 1575) tarihinde yaptırıldığı, bu kitabenin üzerindeki H. 993 (M. 1585) tarihli diğer kitabede, Sultan Selim Han'ın oğlu Sultan III. Murat Han devrinde Seydi Ahmet Bey'in oğlu Saadettin Süphanverdi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. (56). Her iki kitabe de onarım devirlerine ait olmalıdır. Zira, mevcut mimari izlerden Toktemur Mescidinin Akkoyunlular zamanında (1404 - 1514) inşa edilen Hasan Padişah Camiinden önce yaptırıldığı fikri edinilmektedir. Vakıflardaki kayıtlarda Tahtamor (Toktemur) Mescidine, Emir Mencek İbni Abdullah tarafından H. 775 (M. 1373) tarihinde vakıfta bulunduğu belirtilmiş olması bu fikrimizi doğrulamaktadır. Hasan Padişah Camii, tek kubbeli ve kare mekanlı Toktemur mescidinden sonra inşa edilmiş ve kible duvarı ondan daha ileride yapılmıştır. Beşik tonozlu bir bölümün eklenmesiyle her iki caminin kible duvarının aynı doğrultuya gelmesi sağlanmıştır. (Şekil 11) (Resim 36)

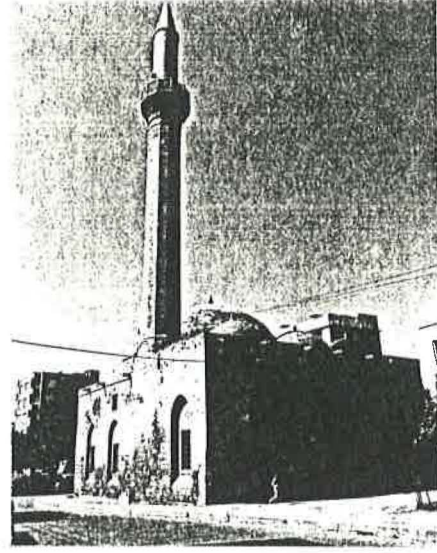
Resim 36. Toktemur Mescidi Güney Cephesi

(56.) Mahmut Karakaş., Ön. Ver. s. 56, 57.

4.3.5.2. HÜSEYİN PAŞA CAMİİ

Kara Meydan mevkiindeki bu cami, Bizans devrinden kalma Melkitlere ait Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir. (57). Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki Şair Zahir tarafından yazılmış kitabede, ebced hesabı ile H. 1142 (M. 1729) tarihi düşürülmüş ve caminin merhum Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılmıştır. Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa H. 1141 (M. 1728) tarihli vakfiyesindeki; "Medini-i Ruha'da Kara Meydan nam mahalde bina ve tamir eylediğim cami-i şerif'e ..." Cümlesinde bu camiyi kendisinin bina ve tamir ettirdiğini söylemektedir. (Resim 37)

Resim 37. Hüseyin Paşa Camii

Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu olup Darendeli Hüseyin Paşa'nın kayınpederidir ve oğlu yoktur. (58). 1728 tarihinde camiyi yaptıran Hüseyin Paşa, bir yıl sonra camide bazı küçük onarımlar ve değişiklikler yaptırırken merhum kayınpederi Ali Paşa'nın adının yaşatılması amacıyla kitabeye onun ismini yazdırmış olmalıdır.

Darendeli Hüseyin Paşa , Ahmet Han oğlu Yusuf Ziyaeddin'in oğludur. Ahmet Han, Horasandan göçerek Anadolu'ya gelmiştir. Hüseyin ve kardeşi Hasan, XVIII. y.y. başlarında İstanbul'da yeniçeri ocağında görevli iken çıkan bir ayaklanmaya adları karıştığından İstanbul'dan ayrılarak Urfa'da hemşehrileri Mirahur Mehmet Ağa'nın yanına gelirler. O tarihlerde II. Sultan Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın kocası ve

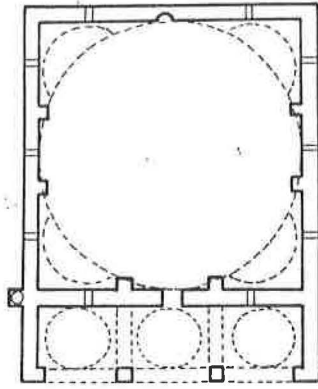
(57.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 190 , 213 , 263.

(58.) Cemil Cahit Güzelbey ., **Gaziantep Camileri Tarihi** . (Gaziantep : 1984) s. 92 , 93.

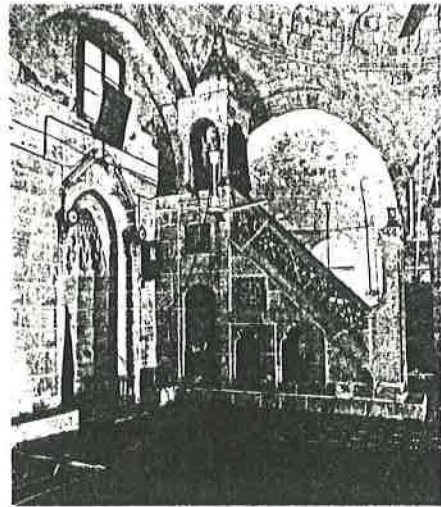
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa Urfa Valisidir. Mirahur Mehmet Ağa'nın yardımıyla Hüseyin Paşa, Vali Ali Paşa'ya damat ve kedhuda (Yardımcı) olur. Ali Paşa, 1721 - 1722 tarihlerindeki Hac yolcuğunda Emir-ül Hac görevinde iken vefat eder. Hüseyin Ağa bu durumu kimseye duyurmadan yolculuğu başarıyla yürütür. Bu tutumu Padişah'ın beğenisini kazandığından rütbesi paşalığa yükseltilir ve Urfa Valiliğine tayin edilir. (59)

Hüseyin Paşa Urfa'dan başka, İzmir, Darendе ve Antep'te de birçok hayır işleri yapmıştır. Antep'teki Hüseyin Paşa Camii ve Hüseyin Paşa Hamamı kendisinin eseridir. H. 1156 (M. 1143) tarihinde vefat eden Hüseyin Paşa'nın oğlu Yusuf ve bunun oğlu İbrahim de Paşa olmuşlardır. İbrahim Paşa Osmanlı Rus savaşlarına katılarak yararlılıklar göstermiştir. (60)

Kare planlı Hüseyin Paşa Camii'nin üzeri tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasmağının iç tarafında 24 adet sağır yonca kemer çepeçevre dolaşır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri birer kubbe ile örtülüdür. (Şekil 20). Bu plan şeması, 1729 tarihinde onarım gören Hızanoğlu Camii ve inşa tarihi bilinmeyen Mevlevihane Camii ile büyük benzerlik gösterir. Her üç cami son cemaat yerleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Hüseyin Paşa Camii'nde ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yeri, Hızanoğlu Camii'nde ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle güneybatı tarafa alınmış, Mevlihane Camii'nde ise son cemaat yeri yapılmamıştır.

Şekil 20. Hüseyin Paşa Camii Planı

Resim 38. Hüseyin Paşa Camii Mihrap ve Mimberi

(59.) Cemil Cahit Güzelbey ., Ön. Ver. s. 92 , 93.

(60.) Cemil Cahit Güzelbey ., Aynı. s. 93.

Hüseyin Paşa Camii'nin mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Mihrabın her iki yanındaki köşe sütunçeleri mukarnas başlıklıdır. Taş mimberin korkulukları geometrik motiflerle şebekeli oymalıdır. (Resim 38). Mimber üzerindeki H. 1297 (M. 1878) tarihi, onarım esnasında yazılmış olmalıdır. İç mekandaki toplam on pencere camiye aydınlık ve ferah bir hava vermiştir. Giriş kapısı üzerindeki müezzin mahfiline duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

Caminin kuzeydoğu köşesindeki tek şerefeli ve poligonal gövdeli minarenin şerife korkuluğu iç içe geçen sekizgenlerin meydana getirdiği şebekeli oymalıdır. Minare, Rızvaniye Camii minaresini örnek alarak yapılmıştır.

Camide İnşaat melzemesi olarak beyaz kesme taş kullanılmıştır. Sadece iç tarafta, kubbenin oturmuş olduğu duvar payeleri yarı yüksekliğine kadar bazalt taşından yapılmıştır. Caminin doğu tarafındaki bahçe, kırk yıl kadar önce yola terk edilmiştir.

4.3.5.3. HIZANOĞLU CAMİİ

Hekimdede Mahallesi, Hızanoğlu sokaktadır. Caminin avlu kapısı ve iç mekanına giriş kapısı üzerindeki manzum kitabelerde, H. 1142 (M. 1729) tarihinde Hacı Halil Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır.(61). Minare kaidesinin batı tarafındaki Şair Zahir tarafından yazılmış kitabede (Zahir, Hüseyin Paşa Camii kitabesini de yazmıştır) isim olmayıp, ebced hesabı ile H. 1141 (M. 1728) tarihi düşürülmüştür. (62)

Vakıflar Genel Müdürlüğündeki kayıtlarda Hızanoğlu camii'nden "Karaburç Mescidi" olarak bahsedilmektedir.

Planlarının ve mimari özelliklerinin çok benzer olmaları, Hızanoğlu camii ile Kara Meydan Hüseyin Paşa Camii'nin aynı tarihte Yapılmış olabileceği fikrini akla getirmektedir. Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. Sekizgen kubbe kasnağının iç tarafında sekiz pencere ve otuziki adet sağır yonca kemer bulunur. Hüseyin Paşa Camii'nden farklı olarak yonca kemerlerin sekiz adedi pencereye dönüştürülmüş ve üç gözlü son cemaat yeri, ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle caminin güney batı köşesine (Mihrap duvarı hizasına) alınmıştır. Bu plan şekli, son

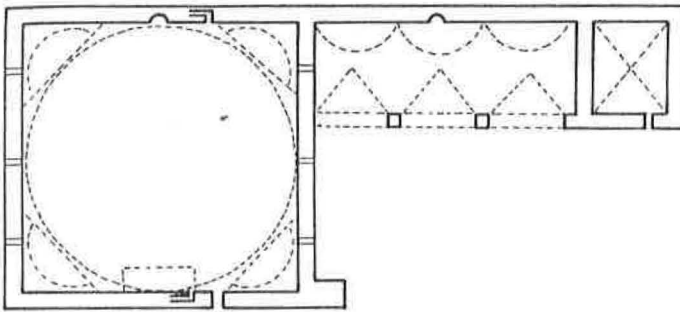
(61.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 25

(62.) Bedri Alpay ., Ön. Ver. s. 240

cemaat yeri bulunmayan Mevlevihane Camii ile de benzerlik göstermektedir. (şekil 21).

Mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı yarı yüksekliğine kadar iç içe geçmiş sekizgenlerden oluşan geometrik süslemelidir. Bu sülemenin aynısı Nimetullah Camii portal ve mihrabında, Ruz Bey'in mezar sandukasında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında uygulanmıştır. (Resim 39). Korkuluğu geometrik motifli şebeke oymalı balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden çıkılmaktadır. (Resim 40).

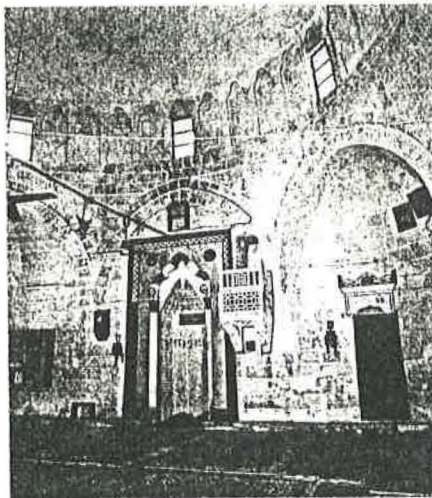
Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare caminin kuzeybatı köşesindedir. (Resim 41)

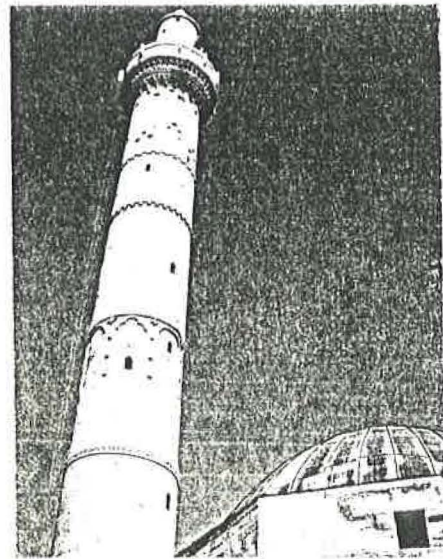
Şekil 21. Hızanoğlu Camii Planı

Resim 39. Hızanoğlu Camii Mihrap Süslemesi

Resim 40. Hızanoğlu Camii Mihrap ve Mimbri

Resim 41. Hızanoğlu Camii Minaresi

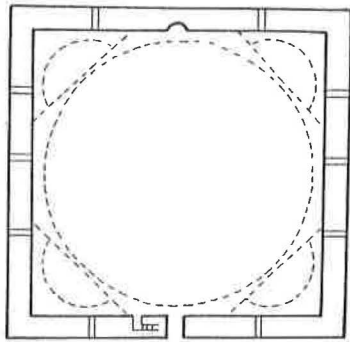
4.3.5.4. MEVLEVİHANE CAMİİ

Mevlevihane çarşısındaki bu caminin kitabesi olmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Rızvaniye Camii'ni yaptıran Rızvan Ahmet Paşa'nın H. 1153 (M. 1740) tarihli vakfiyesinde bu camiden bahsedilmiş olması yapının o tarihlerde mevcut olduğunu göstermektedir.

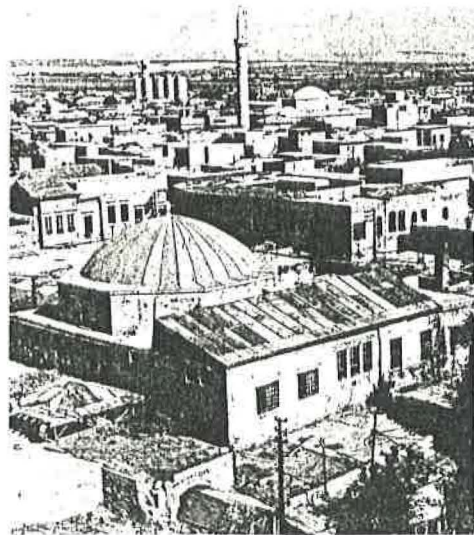
Bu yapı, Mevlevi Tekkesi olarak inşa edildiğinden minaresi ve son cemaat yeri yoktur. Tekkelerin kapatılmasıyla uzun yıllar depo olarak kullanılmış, yakın zamanda camiye çevrilmiştir. Kare mekanlı yapının üzeri tromplu ve dıştan kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. (Şekil 22) (Resim 42). Bu plan bize 1728 tarihli Hüseyin Paşa ve Hızanoğlu Camilerini hatırlatmaktadır. Kible duvarında ve giriş cephesinde ikişer, doğu ve batıda üçer olmak üzere cami içersinde toplam on pencere vardır. Caminin doğu, batı ve güney cephelerine sonradan bitişik olarak yapılan dükkanlar bu cephelerdeki pencerelerin önlerini kapatmış ve içersinin karanlık olmasına neden olmuştur.

Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mimber balkon şeklindedir. Giriş üzerinde yer alan müezzin mahfili esasında Mevlevi sazandeleri için yapılmıştır. Buraya duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

Sade ve süslemesiz olan portalin üzerinde Mevleviliğin sembolü olan taş bir Sikke (Mevlevi külahı) bulunmaktadır.

Şekil 22. Mevlevihane Camii Planı

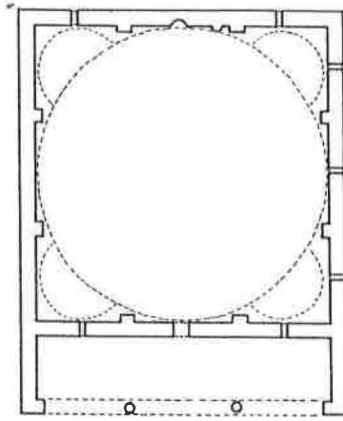

Resim 42. Mevlevihane Camii Genel Görünüm

4.3.5.5. KIBRIS MESCİDİ

Yıldız Meydanı ile Ellisekiz Meydanı arasında yer alan bu mescid, halk arasında "Kıbrıs Tekkesi" adıyla anılmaktadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Hacı Mihman Mehmet ve Münevver Hanım vakfına ait H. 1339 (M. 1920) tarihli vakfiyede "Hacı Mihman Mescidi, nam-ı diğer Kıbrıs Mescidi" olarak geçen bu küçük yapının Hacı Mihman tarafından yaptırıldığı tahmin olunmaktadır.

Son yıllarda temelden yıkılarak orjinaline uygun bir biçimde yeniden inşa edilen kare planlı mescidin üzeri tromplu ve kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Öndeki üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, eskiden çapraz tonozlarla örtülü iken, yeniden inşa sırasında betonla örtülmüştür. (Şekil 23).

Şekil 23. Kıbrıs Mescidi Planı

Kıbrıs Mescidinin tek kubbeli bu planı ; Hüseyin Paşa, Mevlevihane ve Hızanoğlu Camilerinin küçük ölçüde bir tekrarıdır. Mescit avlusunun batısındaki odaların eskiden tekke olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minare son yıllarda yapılmıştır. Mescidin esas minaresi yoktur.

4.3.6. TONOZLU CAMİLER

Osmanlı cami mimarisinin en basit örneklerini küçük boyutlardaki tonozlu camiler oluşturmaktadır. Bu camiler küçük ve basit bir plana sahip olduklarından Anadolu'nun her yerinde inşa edilmişlerdir.

Tonozlu camiler Urfa'da ; Kare Mekanlı Tonozlu Camiler, Mihraba Paralel Tek Nefli Tonozlu Camiler, Nefleri Mihraba Dikey Tonozlu Camiler olmak üzere başlıca üç şekilde uygulanmışlardır.

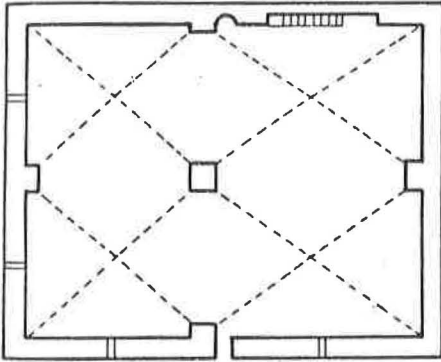
4.3.6.a. KARE MEKANLI TONOZLU CAMİLER

4.3.6.a.1. NUR ALİ MESCİDİ

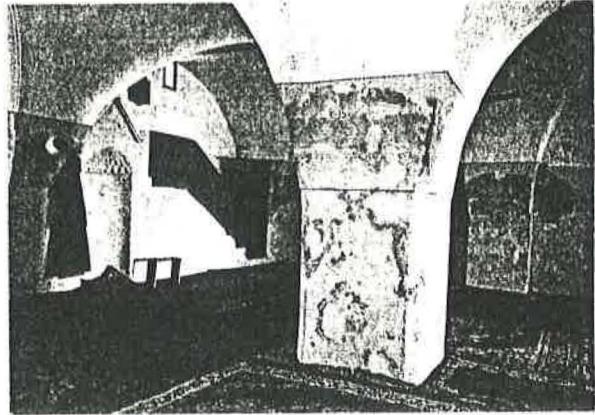
Bey Kapısı Mahallesi Nur Ali Sokaktadır. Mescidin Kapısı üzerindeki H. 1180 (M. 1766) tarihli kitabe onarım devrine aittir. Yapının esas inşa tarihi ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Akkoyunlular Devleti zamanında, Karayülük Osman Bey Urfa'yı ele geçirerek (1404) buraya yeğeni Nur Ali Bey' i vali tayin etti. (63) Bu mescidin 1404 yılı başlarında Nur Ali Bey tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.

Kare planlı Nur Ali Mescidinde, mihrap ekseninden biraz doğuya kaymış olan ortadaki payeye dört çapraz tonoz oturmaktadır. Mescidin minaresi yoktur. (Şekil 24) (Resim 43)

Şekil 24. Nur Ali Mescidi Planı

Resim 43. Nur Ali Mescidi İçten Görünüm

4.3.6.a.2. SİVEREKLİ MESCİDİ

Hekimdede Mahallesi, Akyol Sokaktadır. Halen ev olarak kullanılmaktadır. Avlu kapısı yanındaki H.1300 (M.1883) tarihli çeşme kitabesinde Gömüzkade Vaiz Muhammed Efendi'nin adı geçmektedir. Mescidin de aynı tarihte yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Kareye yakın dikdörtgen planlı mescidin ortasındaki payeye, Nur Ali Mescidi'nde olduğu gibi dört çapraz tonoz oturmaktadır.

(63.) Yurt Ansiklopedisi ., Ön. Ver. s. 7375.

4.3.6.a.3. ASIM PAŞA MESCİDİ

Köprübaşından Kamberiye Mahallesi'ne inen yol üzerinde, Karakoyun Deresi'nin kuzey kenarında bulunmakta idi. Tek çapraz tonozun örttüğü kare planlı bu mescid, özel şahıs mülkiyetinden olduğundan 1980'li yıllarda yıktırılmıştır. Yıktırılmadan önce, araştırmacı öğretmen Mahmut Karakaş tarafından kitabesi okunarak H. 1293 (M. 1876) tarihinde Asım Paşa tarafından onarıldığı tespit edilmiştir.

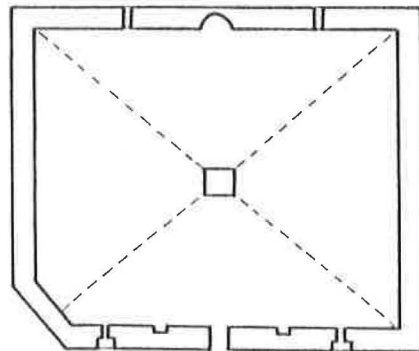
Mescidin kuzeyinde bulunan geniş bahçesi ve odalarının 1930'lu yıllarda yıktırıldığı halk arasında söylenmektedir.

4.3.6.a.4. YENİ ÖMERİYE CAMİİ

Ellisekiz Meydanı, Mısır Sokaktadır. Avlunun güney kapısındaki kitabe silik olduğundan, inşa tarihi hakkında bilgi edinilememiştir. Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin güney cephesinde bulunan kitabede, hücrenin H. 1327 (M. 1909) tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki silik kitabenin daha eski olduğu dikkate alınacak olursa, caminin 1909 yıllarından çok öncesine ait olabileceği düşünülebilir.

Küçük ölçüdeki kare mekanlı cami ; yanlarda duvara, ortada tek payeye oturan bir çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan şeması, Siverekli Mescidi ile tam bir benzerlik gösterir. Yeni Ömeriye Camii'nde ortadaki payeye oturan tek çapraz tonoz yerine, Nur Ali Mescidi'nde orta payeye dört çapraz tonoz oturtularak bu planın değişik bir şekli elde edilmiştir. (Şekil 25).

Beş köşeli ve yuvarlak kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Caminin minaresi yoktur.

Şekil 25. Yeni Ömeriye Camii Planı

4.3.6.b. MİHRABA PARALEL TEK NEFLİ TONOZLU CAMİLER

4.3.6.b.1. HACI YADİGAR CAMİİ (KUTTİK CAMİ)

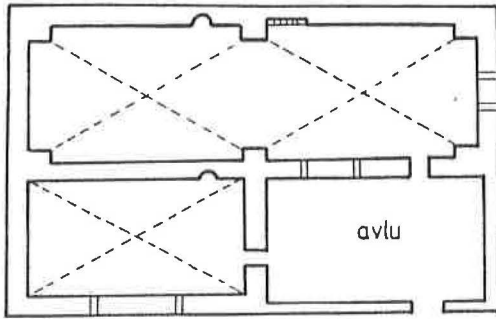
Hacı Yadiğar Mahallesiindeki bu cami, küçük olması nedeniyle halk arasında "Kuttik Cami" adıyla anılmaktadır. Piskopos Hiba tarafından yaptırılan Bizans devrine ait (V.y.y.) Oniki Havari Kilisesi üzerine inşa edilmiştir. (64)

Cami mekanına giriş kapısı üzerindeki kitabede, caminin Hacı Yadiğar tarafından H. 920 (M. 1514) yılında yaptırılarak Urfa'ya yadiğar bırakıldığı, H. 1288 (M. 1871) tarihinde de onarıldığı yazılıdır.

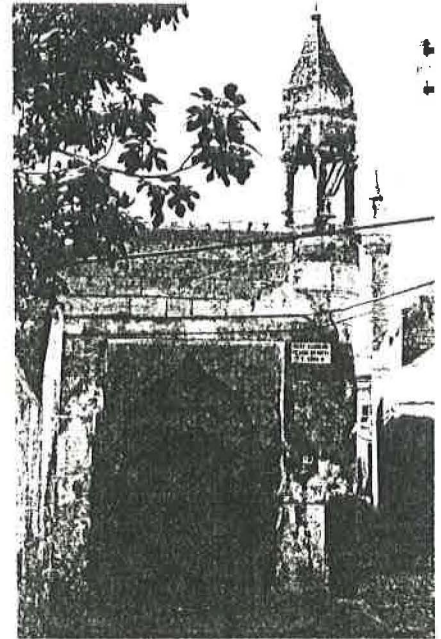
Dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca iki çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar duvar payelerine oturmuştur. Mihrap, orta eksenden biraz doğuya kaymış durumdadır. (Şekil 26). Mimber mihrap duvarı önünde merdiven şeklindedir.

Küçük ölçüdeki cami avlusunun doğusunda yer alan çapraz tonozlu odada bulunan mihraptan, burasının son cemaat yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İnce sütunlar üzerine oturan, piramit örtülü küçük ölçüdeki taş minare cami avlusunun kuzeybatı köşesindedir. (Resim 44)

Şekil 26. Hacı Yadiğar Camii Planı

Resim 44. Hacı Yadiğar Camii Avlu Kapısı ve Minaresi

(64.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 183, 263.

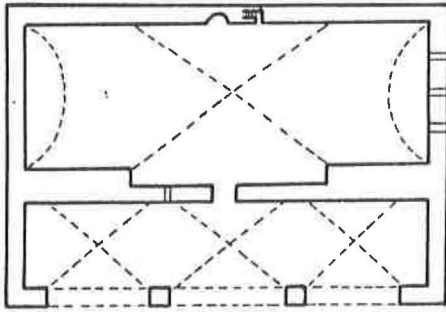
4.3.6.b.2. İMAM SEKKAKİ CAMİİ

Bıçakçı Mahallesi, Bıçakçı Meydanındadır. Bizans devrine ait Melkitlerin Meryem Ana Kilisesi üzerine yapılmıştır. (64)

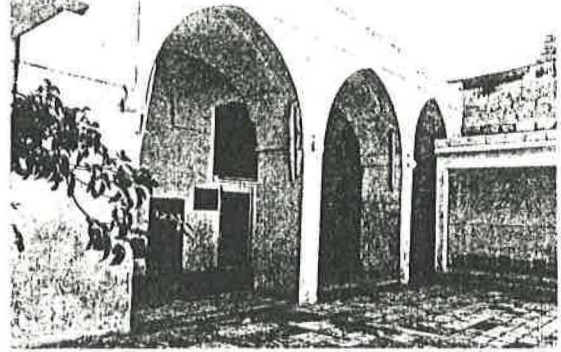
Mihrap üzerindeki H.1318 (M.1958) tarihli kitabe, onarım kitabesi olduğundan caminin esas inşa tarihi bilinmemektedir. Bu camiye, H. 973 (M. 1565) tarihinde Sekkakiade Hoca Şakir İbni Hoca Halil Efendi tarafından vakfiyede bulunulmuş olması, caminin bu şahıs tarafından aynı yıllarda inşa edilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Mihrap boyunca uzanan tek nefli dikdörtgen planlı cami, ortadaki çapraz tonozun yanlara doğru beşik tonozlarla genişlediği bir şemaya sahiptir. Ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri ; yanlarda duvarlara, ön tarafta iki payeye oturan tonozlarla örtülüdür. (Şekil 27) (Resim 45)

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden çıkılmaktadır. Aşap müezzin mahfili giriş kısmının üzerindedir. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minare sonradan yapılmıştır.

Şekil 27. İmam Sekkaki Camii Planı

Resim 45. İmam Sekkaki Camii Son Cemaat Yeri

4.3.6.b.3. BEHRAMLAR CAMİİ

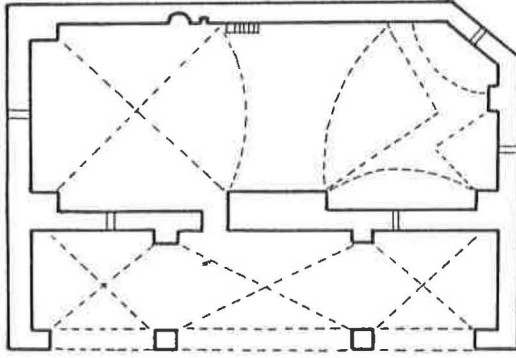
Gümüşkuşak Mahallesi Bayram Sokaktadır. Avlunun batı kapısı üzerindeki kitabede, H. 993 (M. 1585) tarihinde Abdullah oğlu Hacı Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır. (66)

(65.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 190, 263.

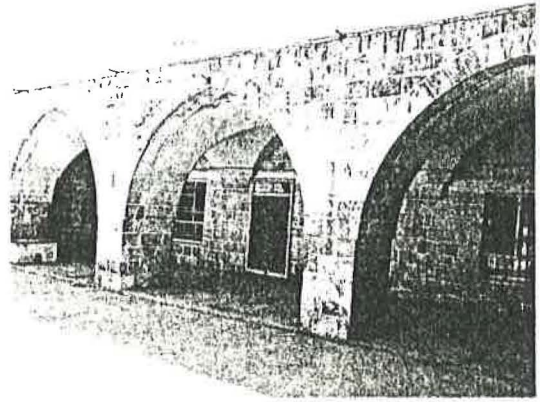
(66.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 70.

Mihrap duvarı boyunca tek nefli, dikdörtgen planlı caminin üzeri, doğu tarafta çapraz, batı tarafta karışık bir tonoz sistemi ile örtülüdür. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç çapraz tonozla kapatılmıştır. Örtü sistemleri arasındaki bazı farklılıklarla bu plan, Müderris Mescidi ile benzerlik göstermektedir. (Şekil 28)

Yonca kemerli mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçelidir. Mimber balkon şeklindedir. (Resim 46). Cami, son yıllarda esaslı bir onarım geçirmiştir.

Şekil 28. Behramlar Camii Planı

Resim 46. Behramlar Camii Son Cemaat Yeri

4.3.6.b.4. HAYRULLAH CAMİİ

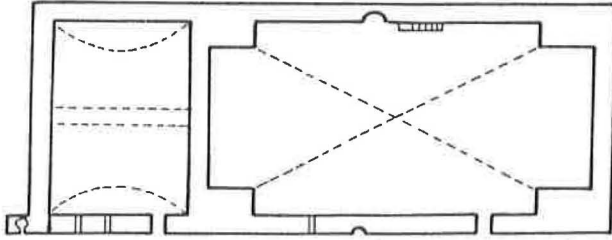
Harran Kapı Mahallesi, Hamam Sokaktadır. Bizans devrine ait St. Barlaha Kilisesi'nin üzerine inşa edildiği tahmin edilmektedir. (67). Caminin inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Mimber üzerindeki iki satırlık kitabede, H. 1212 (M. 1797) tarihinde onarım gördüğü yazılıdır.

Cami, mihrap duvarı boyunca çapraz tonozla örtülü dikdörtgen planlıdır. Çapraz tonozun kolları köşelerde duvar payelerine oturur. (Şekil 29). Mihrap nişi beş köşelidir. Balkon şeklindeki mimber ve merdiveni betonarme olarak sonradan yapılmıştır. Son cemaat yeri yoktur.

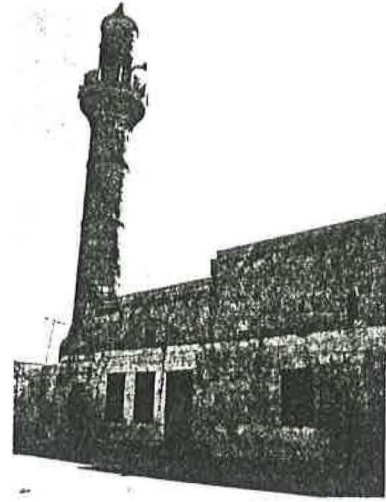
Caminin doğusuna bitişik olarak, ortasından destekleme kemeri ile iki bölüme ayrılmış beşik tonozlu bir eyvan bulunur. Eyvanın önü sonradan örülerek oda haline getirilmiştir.

(67.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 182 , 263.

Caminin kuzeydoğu köşesindeki silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare kesme taştan yapılmıştır. (Resim 47)

Şekil 29. Hayrullah Camii Planı

Resim 47. Hayrullah Camii
Kuzey Cephesi ve
Minare

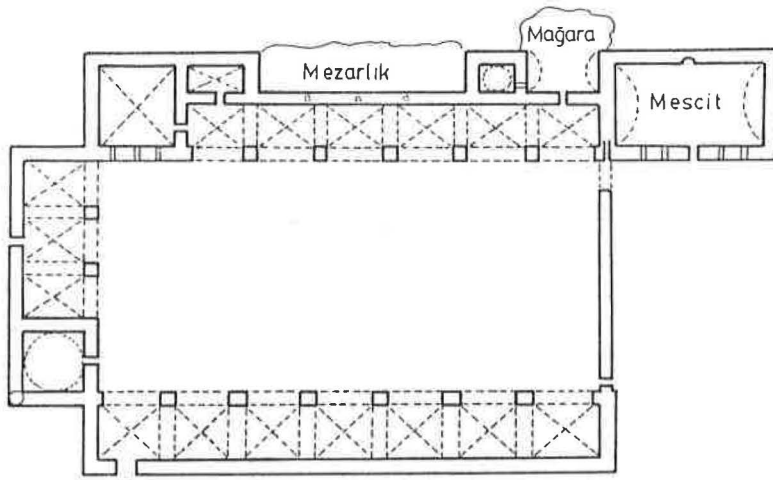
4.3.6.b.5. MEVLİD-İ HALİL CAMİİ

Balıklı Göl Yakınında, İbrahim Peygamberin doğduğu mağaranın yanındadır. Selevkoslar döneminde burada bir putperest tapınağı bulunmaktaydı. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hıristiyan kiliselerinden olan "Hıristiyanlar Kilisesi" inşa edilmiştir. 201 ve 203 yıllarındaki sellerle harap olan bu kilisenin yerine, 313 yılında Piskopos Qora tarafından yeni bir katedral yapılmaya başlandı. Binayı, halefi Sa'ad tamamladı. Piskopos Aitallaha tarafından 327 - 328 yıllarında doğu tarafına yapılan ekleme ile genişletildi. Katedralin girişi Edessa'daki kiliselerin çoğunda olduğu gibi kuzeydendi. (68)

448'de Piskopos Hiba'nın yerine geçici olarak gelen Piskopos Nona, Qora katedralinin şapelini yaptırdı. Bizans döneminde, Melkit Piskoposu Amazonius, İmparator'un emri ile Qora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesini inşa ettirdi.

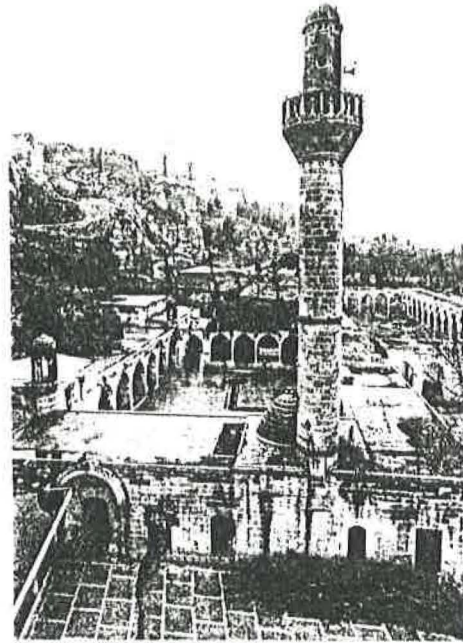
Urfa'nın İslam hakimiyetine girmesiyle, bu yapılar zamanla harap olarak ortadan kalkmışlardır. Bu alana, geç Osmanlı döneminde Cami, Türbe, Hazire (Mezarlık), Minare ve revaklardan oluşan bir külliye yapılmıştır. (Şekil 30) (Resim 48)

(68.) J. B. Segal ., Ön. Ver. s. 182 , 263.

Şekil 30. Mevlid-i Halil Külliyesi Planı

Resim 48. Mevlid-i Halil Külliyesi

Külliyedeki kitabelerin en eskisi, İbrahim Peygamberin doğduğu mağaranın giriş kapısı üzerindeki H. 1223 (M. 1808) tarihli kitabedir. Bu kitabede yapının Seyyid Muhammed El Mes'ut tarafından onarıldığı yazılıdır. (69)

Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim'in doğduğu mağaranın batısına bitişik olarak inşa edilmiştir. Mescid kapısı üzerindeki Şair Natık tarafından yazılmış kitabede, mesci-

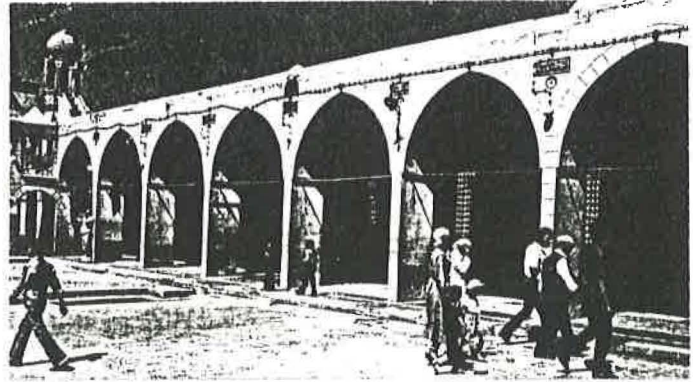
(69.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 66, 67.

din H. 1269 (M. 1852) tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güneydoğusundaki iki odadan biri H. 1272 (M. 1855) tarihinde Ahmet Bican Paşa tarafından, diğeri H. 1305 (M. 1885) tarihinde Derviş Musa tarafından yaptırılmıştır. (70)

Dikdörtgen planlı Mevlid-i Halil Camii mihrap duvarı boyunca uzanan tek çapraz tonozla örtülüdür. Mağara ile mescid arasındaki duvar üzerinde çevresi sütunlu münyatür minare bulunur. Külliyyede bu şekilde biri güneydoğu, diğeri kuzeybatı köşede olmak üzere iki minare daha mevcuttur. Bu minareler süs amacıyla yapılmıştır. Kesme taştan silindirik gövdeli tek şerefeli esas minare avlunun doğu tarafında yer almakta olup 1930'lu yıllarda Manceler'den Hacı Ayşe Hanım tarafından yapıcı ustası Abdurrezzak Efendiye yaptırılmıştır.

Halk arasında anlatıldığına göre, bu minarenin doğu cephesindeki eski Türkçe kitabe, mahalli bir gazetenin "Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkilabına aykırıdır" şeklindeki yayını üzerine zamanın Emniyet Müdürlüğüne keser ile silidirilmiştir. (71)

Cami avlusunu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları H. 1366 (M. 1947) yılında halkın da yardımlarıyla Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır. (Resim 49)

Resim 49. Mevlid-i Halil Camii Revakları

4.3.6.b.6. TUZEKEN CAMİİ

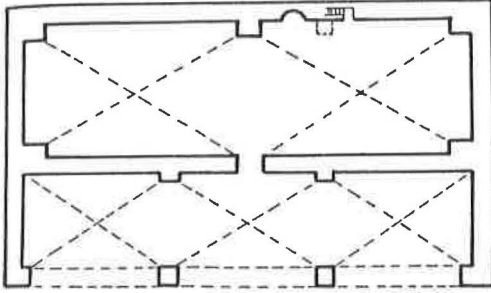
Tuzeken Mahallesindedir. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Avlunun batısındaki oda üzerinde yer alan

(70.) Mahmut Karakaş ., Ön. Ver. s. 66, 67.

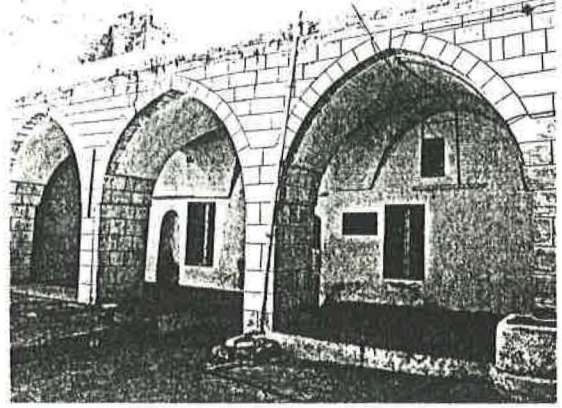
(71.) Bu bilgiler, Urfa eşrafından Mahmut Güzelgöz ve M. Hulusi Kılıçaslan'dan alınmıştır.

kitabede H. 1275 (M. 1858) tarihinde onarıldığı ve bu odanın hafız yetiştirmek amacı ile yaptırıldığı yazılıdır.

Dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca iki çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan, Müderris Mescidi ve Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir. Üç gözlü son cemaat yeri iki payeye oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. (Şekil 31) (Resim 50)

Şekil 31. Tuzeken Camii Planı

Resim 50. Tuzeken Camii Son Cemaat Yeri

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki mimbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Silindirik gövdeli tek şerefeli minare, avlunun kuzeybatı köşesindedir.

4.3.6.b.7. HÜSEYİNİYE MESCİDİ

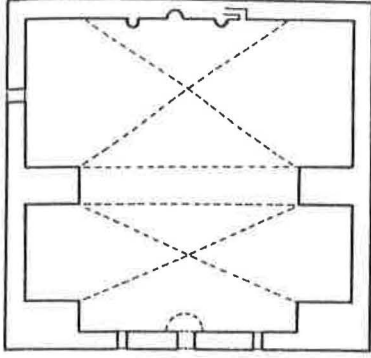
Çadırcı Pazarı mevkiindeki Hüseyiniye Çarşılarının doğusuna bitişiktir. Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendinin oğlu Hüseyin Paşa tarafından H. 1305 (M. 1887) tarihinde çarşılarla birlikte yaptırılmıştır. Hüseyin Paşa ayrıca Bozova ilçesine bağlı Ağviran Köyü'ne bir de cami yaptırmıştır. (72)

Mihraba dikey iki çapraz tonozla örtülü Hüseyiniye Mescidi, bu şeklini 1630 tarihli Hekim Dede Camiinden almış olmalıdır. Hekim Dede Camiinden farklı olarak, buradaki tonozların oturduğu duvar payeleri daha büyükçe, girişteki tonoz mihrap önündeki tonozdan daha yüksektir. Bu durum giriş tonozuna son cemaat yeri görünümünü kazandırdığından Hüseyiniye Mescidi mihraba paralel tek nefli tonozlu camiler grubunda incelenmiştir. (Şekil 32)

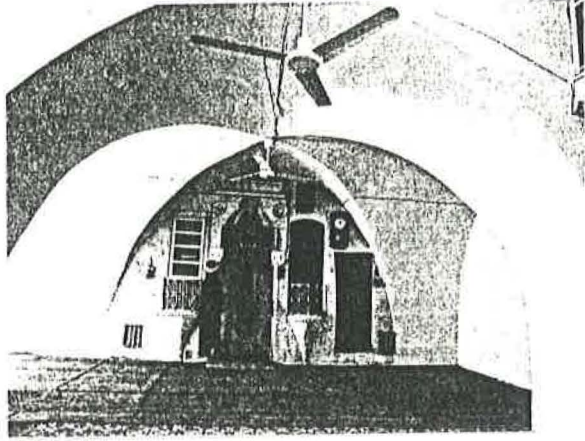
Yonca kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı mukarnas başlıklı köşe

(72.) Bu bilgi, Urfa eşrafından Hartavizade Dr. Burhan Vural'dan alınmıştır.

sütüncelidir. Yerden 75 cm. yükseklikteki taş mimber duvar içersinden merdivenle çıkılan küçük bir balkon şeklindedir. Aynı şekil, mihrabın sol tarafında tekrarlanarak simetri sağlamıştır. (Resim 51)

Şekil 32. Hüseyniye Mescidi Planı

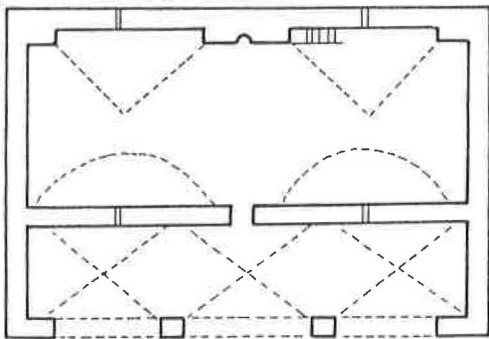
Resim 51. Hüseyniye Mescidi İçten Görünüm

4.3.6.b.8. MÜDERRİS MESCİDİ

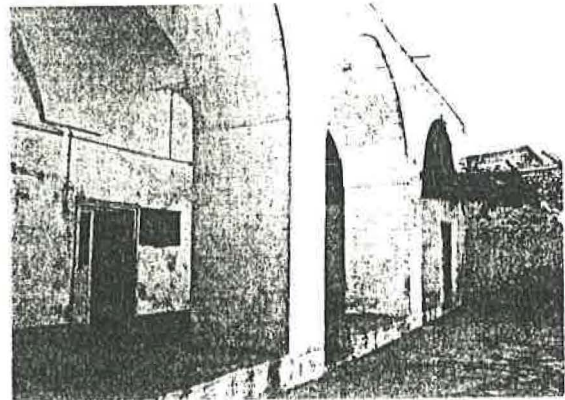
Harran Kapı Mahallesi , Hokka Meydanı mevkiinde bulunan bu mescidin inşa tarihi bilinmemektedir. H. 1137 (M.1724) tarihli Mevlana El Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Vafiyesinde bu mescitten, "Bab-el Harran kurbinde Müderris Mescidi" olarak sözedilmektedir.

Mescidin, yarım beşik ve yarım çapraz tonozlarla örtülü yatık dikdörtgen planı, Behramlar Camisi ile büyük benzerlik göstermektedir. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri çapraz tonozlarla örtülüdür. (Şekil 33) (Resim 52)

Taş mihrap sade ve süslemesizdir. Ahşap mimber çok basit bir tarzda yapılmış olup bir özellik arzetmez. Mescidin çok küçük bir de avlusu vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minare sonradan yapılmıştır.

Şekil 33. Müderris Mescidi Planı

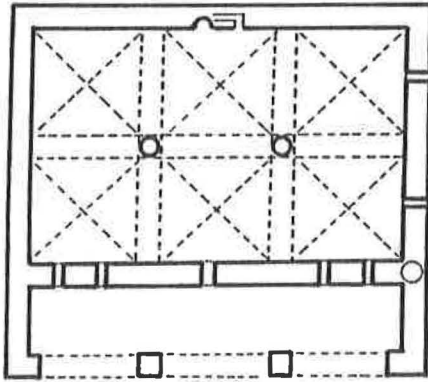
Resim 52. Son Cemaat Yeri

4.3.6.b.9. MİSKİNLER CAMİİ

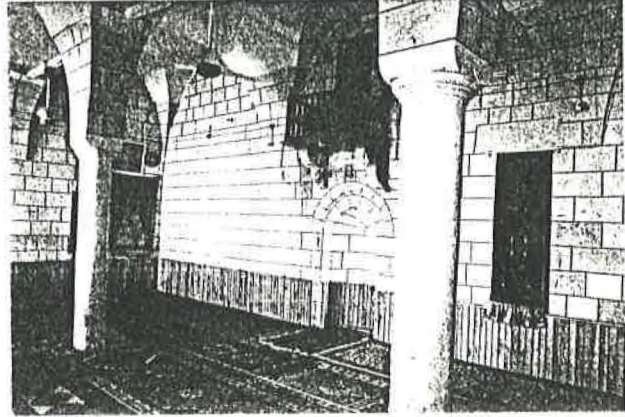
Eyyübiye Mahallesiindedir. Kitabesi bulunmayan bu caminin 1865 yılında Haldan Aşireti'nden Muhammed Nabi tarafından yaptırıldığı halk arasında söylenilmektedir. Cami adını, bir zamanlar çevresindeki mağaralarda (Kaya Mezarları) yaşayan yoksul ve kimsesizlerden almıştır.

Miskinler Camii, mihraba paralel iki nefli bir plana sahip olup her nef üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki zarif sütuna, yanlarda duvarlara otururlar. Caminin bu planı, örtü sistemlerindeki farklılıklar dikkate alınmayacak olursa Pazar Camii ve Yusuf Paşa Camii ile benzerlik gösterir. Büyük ölçüdeki bu her iki camide kullanılan orta payeler yerine, daha küçük ölçüdeki Miskinler Camiinde sütunlar kullanılmıştır. (Şekil 34)

Diiz beton damla örtülü üç gözlü son cemaat yeri, son yıllardaki onarımlar sırasında camiye eklenmiştir. Yuvarlak kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. İki taş konsol üzerine oturan ve duvar içerisinden merdivenle çıkılan balkon şeklindeki mimber mihrap üzerindedir. (Resim 53).

Şekil 34. Miskinler Camii Planı

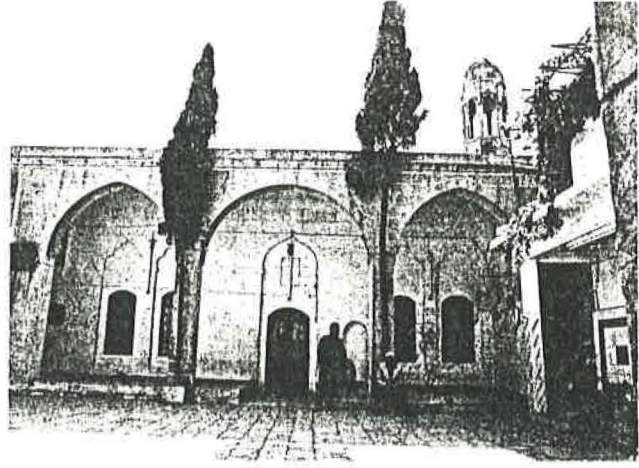

Resim 53. Miskinler Camii İçten Görünüm

Caminin kuzey batı köşesinde yer alan minare; Eski Ömeriye, Şehbenderiye ve bugün yıkılmış olan Kutbeddin Camii minaresinde olduğu gibi yuvarlak bir kaide çevresine sıralanmış altı küçük sütun ve bunların üzerini örten küçük bir kubbeden oluşmuştur. (Resim 54) Cami avlusunun kuzeyinde, beşik tonozlarla örtülü iki oda ve tuvaletler bulunmaktadır. (73)

(73.) Cihat Kürkeçioğlu ., "Şanlıurfa'daki Tonoz Örtülü Camiler", Şanlıurfa'nın Kurtuluşu 70. Yıl. (Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1990) s. 30.

Resim 54. Miskinler Camii Kuzey Cephesi

4.3.6.c. NEFLERİ MİHRABA DİKEY TONOZLU CAMİLER

4.3.6.c.1. KARA MUSA CAMİİ

Vakıflardaki kayıtlarda, Bey Kapısı mevkiindeki bu caminin H.959 (M.1552) yılı Cemaziyelevvel ayında Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Bunlardan cami iç mekanına giriş kapısı üzerindeki kitabede, caminin H. 1082 (M.1671) yılında Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi tarafından tamir ettirildiği belirtilmektedir. Caminin batı tarafındaki diğer bir kitabede ise H.1160 (M.1747) tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bunlardan başka, avlunun batı kapısı ve minare kaidesi üzerindeki kitabelerde caminin H.1195 (M.1780) tarihinde Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği, güney kapısı üzerindeki diğer bir kitabede aynı şahıs tarafından buraya su getirildiği yazılıdır. (74)

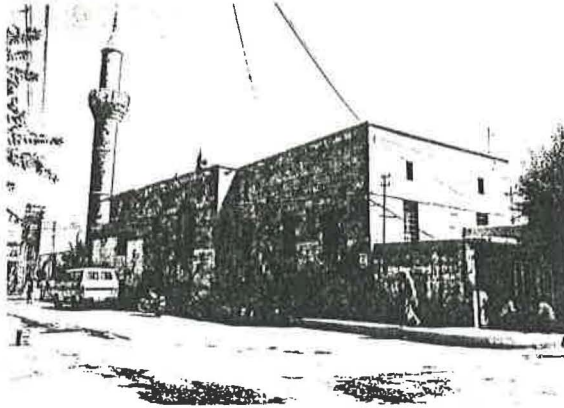
Trablusşam şehrindeki Dergah-ı Ali'nin Başkâpıcısı Darendeli Mehmet Ağa'nın H.1164 (M.1751) tarihli vakfiyesinde, Kara Musa Camii'nden "Müşerref Mescidi" olarak bahsedilmektedir.

Alt kısmındaki dükkanlar nedeniyle fevkani camiler grubuna giren Kara Musa Camii'nde mihraba dikey iki nefin her biri üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine otururlar. Bu plan., Yusuf Paşa Camii, Pazar Camii ve Miskinler Camii planlarının dikine uygulanmış şeklidir. (Şekil 35) (Resim 55)

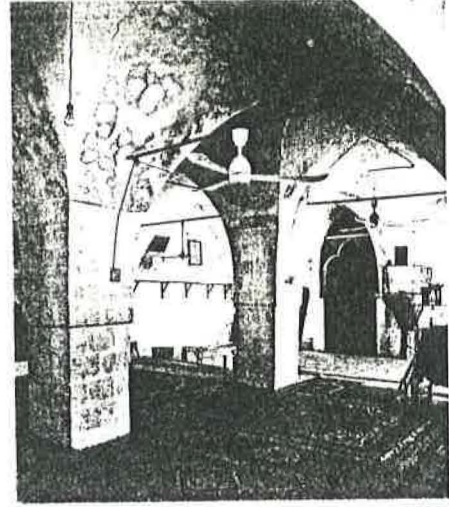
(74.) Mahmut Karakaş., Ön.Ver., s. 48 - 50.

Caminin çapraz tonozlarla örtülü olan üç gözlü son cemaat yeri, ön tarafına sonradan ilave edilen betonarme ikinci bir son cemaat yeri ile birlikte iç mekana dahil edilmiştir.

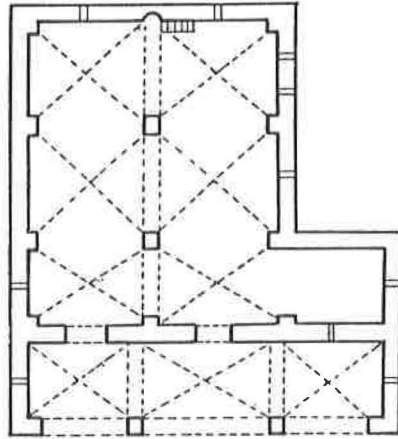
Yuvarlak nişli ve yonca kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mimber kible duvarı önünden, duvara paralel bir merdivenle çıkılan balkon şeklindedir. (Resim 56). Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan, kesme taştan yapılmış silindirik gövdeli, tek şerefeli minarenin çevresinde ters olarak sıralanmış palmetlerden oluşan taş süsleme dolaşmaktadır.

Resim 55. Kara Musa Camii Güneybatıdan Görünümü

Resim 56. Kara Musa Camii İçten Görünümü

Şekil 35. Kara Musa Camii Planı

4.3.6.c.2. HEKİM DEDE CAMİİ

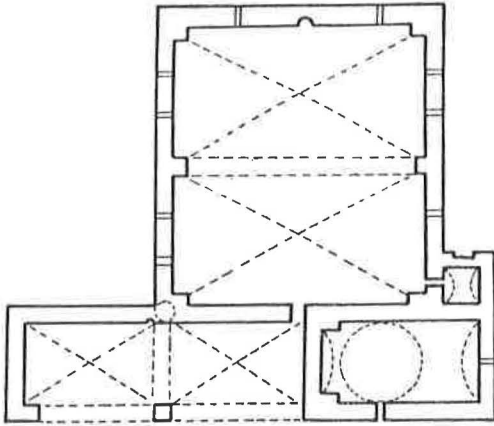
Hekim Dede Mahallesi'ndedir. Son cemaat yerinin doğusundaki kitabede, caminin H.1043 (M.1633) tarihinde Bayram Beg adında bir zat tarafından Hekim Dede'nin makamı için yaptırıldığı yazılıdır. Bu kitabenin batısında ve camii iç mekânına

giriş kapısı üzerindeki H.1190 (M.1776) tarihli diğer bir kitabede caminin Mustafa Paşa tarafından baştan başa onarıldığı yazılıdır. (75)

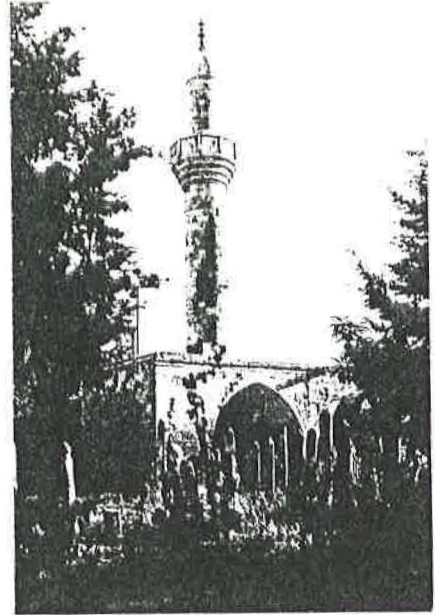
Hekim Dede Camii, mihraba dikey tek nefin iki çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Bu plan şeması, 1887 tarihinde inşa edilecek olan Hüseyiniye Mescidi'ne örnek olmuştur. (Şekil 36)

Mukarnas kavsaralı taş mihrap, mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Taş mimbere kible duvarına paralel merdivenle çıkılır. Giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfili basit ve süslemesizdir.

Çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerinin bir gözü, Hekim Dede Türbesi nedeniyle doğuya kaymış durumdadır. Tek şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare, caminin kuzeydoğu köşesindedir. (Resim 57)

Şekil 36. Hekim Dede Camii Planı

Resim 57. Hekim Dede Camii Minaresi

4.3.7. BAZİLİKADAN ÇEVİRİLEN CAMİLER

Uzunlamasına bir eksen boyunca sütun dizileri ile üç, dört ya da beş nef ayrılmış plana sahip kilisilere Bazilika denilmektedir. Orta nefleri yan neflerden daha geniş ve yüksek olan bazilikalılar, genellikle dıştan çatı ile örtülmüştür.

Erken Hristiyan mimarisinde ortaya çıkan bu kilise planı, daha sonra bütün dönemlerde hakim olmuştur.

Şekil 75. Mahmut Karakaş., Ön. Ver. s. 47.

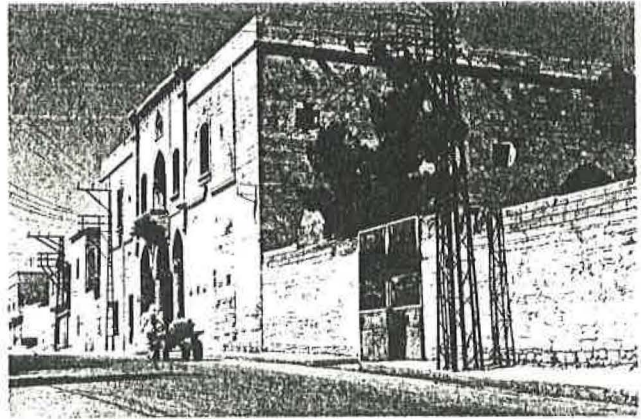
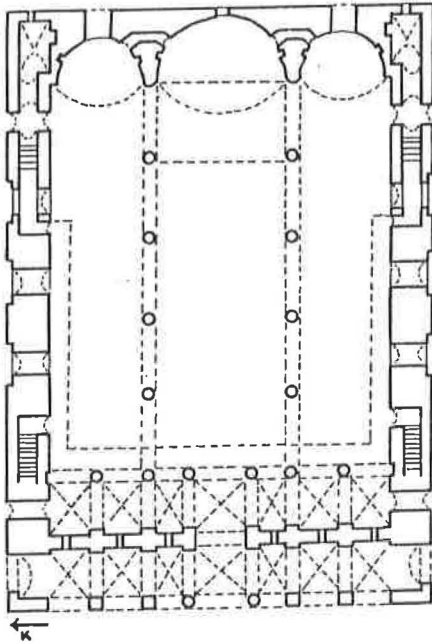
Şanlıurfa'da mevcut dört bazilikadan Fırfırlı Kilise; Fırfırlı Camii'ne, St.George Kilisesi; Circis Peygamber Camii'ne, Büyük Yol Kilisesi de; Selahaddin Eyyubi Camii'ne dönüştürülmüşlerdir.

4.3.7.1 SELAHADDİN EYYUBİ CAMİİ

Vali Fuat Caddesi üzerindeki bu yapının yerinde, 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve aynı zamanda Adalet Sarayı olarak kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü, Babtist St. John Kilisesi bulunmaktaydı. (76). Restore edilerek Selahaddin Eyyubi Camii'ne dönüştürme çalışmaları devam eden bugünkü yapının, St. John Kilisesi üzerine 900-1250 yılları arasında, Roman Mimarisinde inşa edildiği sanılmaktadır.

Kuzey cephesindeki balkon üzerinde yer alan Osmanlıca kitabeden, bu tarihi yapının "Sanatlar Ocağı" olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. (77) (Resim 58)

Doğu-batı yönünde apsise dikey üç nefli bazilikal plana sahip yapıdaki nefler, normal Helenistik bazilikalarda olduğu gibi sütunlar ile birbirlerinden ayrılırlar. Boydan boya beşik tonozlarla örtülü nefler düz damlıdır. Orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksektir. (Şekil 37)

Resim 58. Selahaddin Eyyübi Camii Güneybatıdan Görünüm

Şekil 37. Selahaddin Eyyübi Camii Planı

(76.) J.B.Segal., Ön.Ver. s. 122, 183, 184, 263.

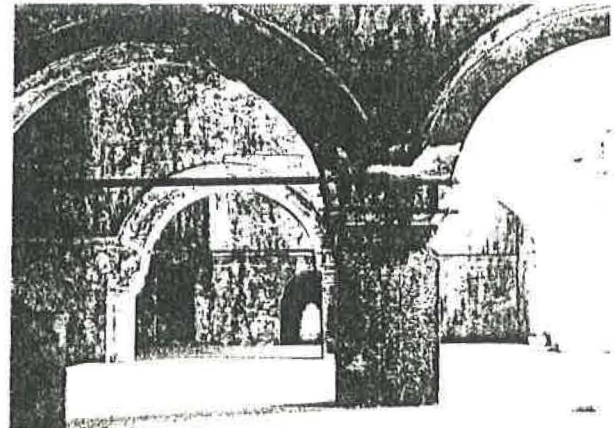
(77.) Cihat Kürkçüoğlu., **Ruha'dan Urfa'ya.** (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1990). s. 31.

İstiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsişlere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Apsisler dışardan çıkıntı şeklinde olmayıp Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Her iki yan apsişe bitişik olarak beşik tonozlu pastoforion hücreleri yer alır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı ile iç narthex'in önünü dolaşan ahşap galeriye çıkar. Galerinin ahşap kısımları yıkılmış olup bugün sadece konsolları yerinde durmaktadır.

Binanın batı cephesi girişindeki yedi gözlü dış narthex kısmının tonozları, yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturur. Dışakinin tekrarı durumunda olan iç narthex'in tonozları altı sütuna oturmaktadır. İç narthex'in sağında ve solunda yer alan kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthex'in üzerini örten Gynakion (kadınlar mahfili) kısmından binanın batı cephesine bir balkon taşmaktadır. (Resim 59).

Yan neflerdeki büyük pencerelerin kenarlarında bulunan birbirine dolanmış yılan kabartmaları, orta apsisin yanlarında yer alan yarım sütunların başlıklarındaki haç taşıyan melek figürleri, kuş figürleri ve giriş cephesi orta kemerindeki taş süslemeler dışında yapıda başka süsleme yoktur. Pencere kenarlarındaki yılan kabartmalarının aynısı 1716 tarihli Rızvaniye Camii'nin iç kapısı yanlarında da tekrarlanmıştır. Böyle abidevi bir yapıda taş süslemenin çok az, fresk ve mozaik gibi süsleme unsurlarının hiç kullanılmamış olması ilgi çekicidir.

Elimizde mevcut eski fotoğraflardan, binanın batı cephesi önünden geçen ve 1926 yılında Vali Fuat Bey tarafından açılan yolun yerinde kilisenin mezarlığının bulunduğu ve yapının üzerinin çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Bina uzun yıllar elektrik santrali olarak kullanılmıştır.

Resim 59. Selahaddin Eyyubi Camii Kadınlar Mahfili (Gynakion Kısmı)

4.3.7.2. CİRCİS PEYGAMBER CAMİİ

Yeni Hal civarındaki bu caminin yerinde, V.yy.'da Piskopos Hiba tarafından yaptırılan "Şehit Sergius Kilisesi" bulunmaktaydı. Daha sonraları bu kilise, St. Sergius ve St. Simeon adını aldı. Surların dışında bulunması nedeniyle şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan bu kilise, 503 ve 580' de iki defa Persler tarafından yıkıldı. VIII. y.y.'da, Abbasi Halifesi el-Mansur'un ve XI. y.y.'da Selçukluların şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. Bu kilise, aynı adı taşıyan ve Nimetullah Camii'nin yerinde bulunan St. Sergius Kilisesi ile karıştırılmamalıdır. Nimetullah Camii yerindeki St. Sergius Kilisesi, Rızvaniye Camii yerindeki St. Thomas Kilisesi örneğine göre daha önce inşaa edilmiştir. (78)

St. Sergius (St. Simeon) kilisesi yıkılınca, yerine bugün cami olarak kullanılan Mar George adında bir kilise inşaa edildi. Prof. J.B.Segal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Camii'nde bulunarak Urfa Müzesi'ne getirilen Süryanice kitabede; Jakobin patriği Mar Ignatius'un 1557 yılında Urfa'ya gelerek Mar George Kilisesi'nde Baptizmi yeniden canlandığı yazılıdır. (79)

Cami mekanının doğu kesiminde yer alan payelerin güneyde olanında Süryanice, kuzeyde olanında da Arapça birer kitabe bulunur. İki de aynı tarihte yazılmış olan ve hemen hemen aynı anlamlı bu kitabelerden Süryanice olanında, "Antakya'ya bağlı Patrik Mar Ignatius dönemine ait şehit Mar George'nin bu kilisesi 1844 senesinde inşaa edildi" denilmektedir. (80). Buradaki inşa sözcüğünden onarım kastedilmiş olmalıdır. Kuzeydeki payede yer alan Arapça-Osmanlıca kitabede burasının Sultan Abdülmecit zamanında H.1260 (M.1840) yılında yaptırıldığı yazılıdır. (81)

Cami mekanına giriş kapısı yanındaki mermer kitabede, bu kilisenin Çarhoğlu Muhammed tarafından H. 1385 (M.1965) yılında camiye dönüştürüldüğü yazılıdır. Camiye dönüştürme esnasında kilisenin planı aynen korunmuş, kuzey cepheye fazladan olarak üç gözlü son cemaat yeri ve minare eklenmiştir. (Resim 60)

Yapı; apside dikey üç nefli bazilikal bir plan gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli iki payenin alt kısmı dikdörtgen şeklindedir. Her nef doğu-batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür.

(78.) J. B. Segal ., Ön.Ver. s. 183, 184,263.

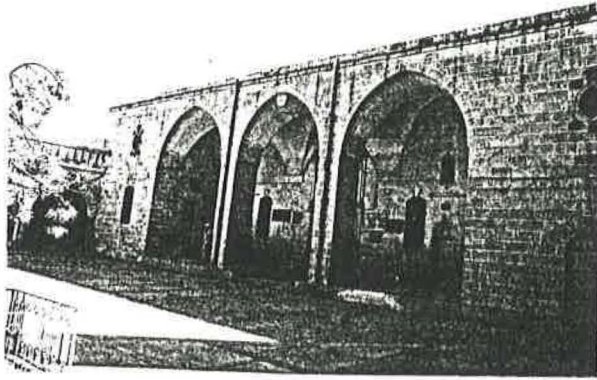
(79.) J. B. Segal., *The Church of Saint George at Urfa (Edessa)*. (London: 1972) s. 607.

(80.) J. B. Segal., Aynı. s. 608.

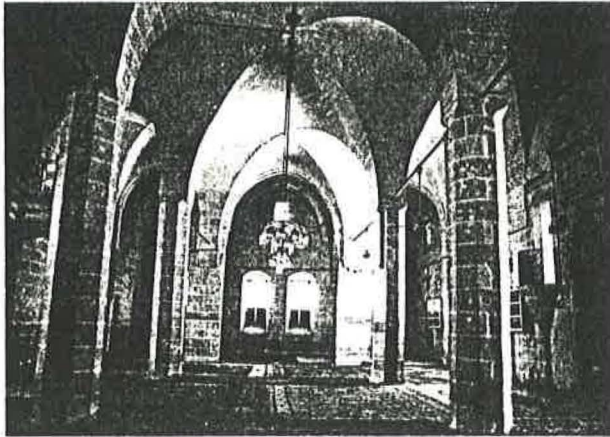
(81.) Mahmut Karakaş., Ön.Ver. s. 83.

Yapının batısında, her biri üçer çapraz tonozla örtülü iki narthex bulunur. Tonozlar altı adet payeye oturmaktadır. Cami mekanına bitişik olan narthex'in üzerinde gyna-kion kısmı yer alır. Buraya çıkış cami içerisinde, güneybatı ve kuzeybatı köşelerdeki duvarda yer alan merdivenlerledir. (Şekil 38)

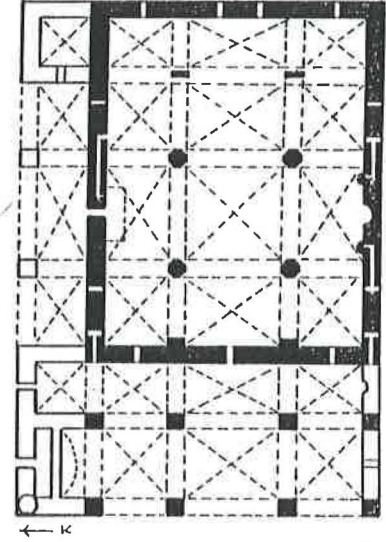
Mihrap ve duvar içerisinden merdivenle çıkılan balkon şeklindeki mimber 1965 yılında camiye dönüştürme sırasında yapılmıştır. (Resim 61)

Resim 60. Circis Peygamber Camii Son Cemaat Yeri

Resim 61. Circis Peygamber Camii İçten Görünüm

Şekil 38. Circis Peygamber Camii Planı

4.3.7.3. FIRFIRLI CAMİ

Vali Fuat Caddesi (Yeni Yol) üzerinde yer alan ve halk arasında Fırfırlı Kilise olarak anılan bu yapının esas adı 12 Havari Kilisesidir. Kitabesi bulunmadığından inşaat tarihi bilinmemektedir. (82) (Resim 62)

Yapı apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef dört tromplu kubbe, yan nef-

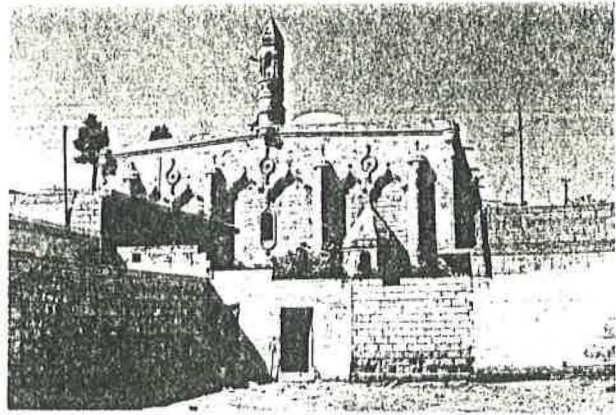
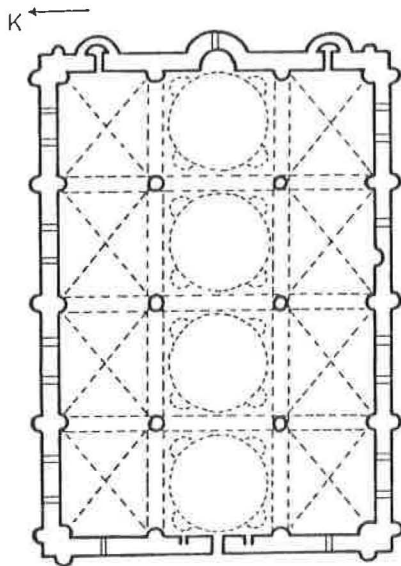
(82.) J. B. Segal., *Edessa The Blessed City* (Oxford University Press. 1970) s. 239, 263

ler dörder çapraz tonozla örtülüdür. (Şekil 39). Yan neflere nazaran daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağı 24 adet pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada bazalt taşından yapılmış mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlara, yanlarda duvara bitişik olarak kesme taştan yapılmış yarım sütunlara otururlar. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak görülürler.

Apsis, camiye dönüştürülme esnasında duvarla örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri dışarıdan çıkıntı halindedir. Batı cephedeki giriş kapısı, içeriden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup pembe mermer taşından yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii'ndeki mükebbire'yi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencereli bir balkon bulunur. Urfa'daki diğer kiliselerde rastladığımız narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur. Taş süsleme bakımından zengin olan yapının bilhassa batı cephesindeki ve köşe kulelerindeki güzel taş işçiliği dikkat çekicidir.

Kilise camiye çevrilirken güneydeki pencerelerinden biri mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş mimber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabedeki tarihten, kilisenin 1376 (1956) tarihinde camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Camiye çevrilmeden önce bir müddet ceza evi olarak kullanılmıştır.

Bahçenin güneyinde, kilisenin müstemilatından olan ve son yıllarda Vakıflar Müdürlüğüne restore ettirilen bir ev bulunmaktadır.

Resim 62. Fırfırh Cami Doğu Cepheden Görünüm

Şekil 39. Fırfırh Cami Planı

5. BÖLÜM : DEĞERLENDİRME (SONUÇ)

5.1. MİMARİ MALZEME

Çevrede ağaç malzemenin bulunmayışı taşın Şanlıurfa mimarisinde hakim malzeme olarak kullanılmasını sağlamıştır. Taşın kolay işlenmesi ve yüzyıllardan beri yerleşip süregelen taşçı geleneği de Urfa yapılarında ağaç malzemenin kullanılmamasına yol açmıştır. Diyarbakır bölgesindeki bazalt'a karşılık, Urfa yöresinde de açık renkli (Ocre Jaune) sarımsı kalker taşı mimariye hakimdir. (83). Kolay işlenen ve ocaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum Urfa yapılarının her devrinde rahatlıkla kullanılmış ve kullanılmaktadır.

Halk arasında "havara daşı" olarak adlandırılan bu taşın, kentin güney batısındaki dağlık bölgeden getirildiği bu bölgeye yayılmış çok sayıdaki antik taş ocaklarından anlaşılmaktadır. Dağın bir yamacının delinerek diğer yamacından çıkılan taş ocakları (Delikli Mağara) yanında, uzunluğu 50-75 m., eni 25-30 metreyi bulan büyük taş ocaklarına Kanlı Mağara Deresi, Kasarcı Deresi ve Ehber Deresinde yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır.

Halk arasında yaygın bir efsanesi olan Kanlı Mağar ile yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan Şakşak Mağarası, İpek Mağarası, Direkli Mağara, Nalbant Harabası, Şahan Yuvası, Hamam Mağarası, Köko'nun Mağarası, Yıkık Mağara, Dabbak Mağarası, Göncü Mağarası, Ceylan Mağarası, Şekerli Mağara, Savuh Mağara, Ağaçlı Mağara, Dede'nin Sarnıcı Mağarası, Hacı Abbasın Mağarası, Kaçakçı Mağarası, Kara Mağara, Sinek Yaylası Mağarası, Develik Mağarası, Hacı Kamillerin Mağarası, Dip Karlık Mağarası ve daha isimsiz yüzlerce mağara bölgedeki önemli taş ocakları arasında yer almaktadır. Taş ocaklarının hakim olduğu bu bölgede yapılan araştırmalarda taşçı arabalarının kayalıklar üzerinde açmış oldukları derin teker izlerinin meydana getirdiği antik yollara rastlanılmıştır.

(83.) Ara Altun., *Mardin'de Türk Devri Mimarisi* (İstanbul: 1971) s. 15.

Taşın bu kadar yaygın olarak kullanılmasına karşılık, duvarları ve tavanları bağdadi tekniğinde yapılmış bir iki ev dışında Urfa yapılarında ahşap malzemeye pek rastlanılmaz. Ancak evlerdeki odaların iç dekorasyonunda, pencere ve kapı karnatlarında zengin süslemeli ahşaba büyük ölçüde yer verilmiştir.

5.2. PLAN ZENGİNLİĞİ

Şanlıurfa'daki mimari eserlerde zengin bir plan çeşitliliği göze çarpar. Binlerce yıllık bir tarihi geçmişi bulunan bu yörenin mimarları, çeşitli devirlerdeki mimari eserlerden etkilendiklerinden yapılarında değişik plan uygulamaları yoluna gitmişlerdir. Milattan Önceki çağlardan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar çeşitli milletlerin hakimiyetine giren Urfa'da, bütün bu devirlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan plan tipleri, birbirlerinin kopyaları olmaktan ziyade yeni arayışlar içersinde varyasyonlar meydana getirecek şekilde zenginlik göstermiştir. Mimarının her şubesindeki çeşitli örneklerde bu zenginliği izlemek mümkün olabilmektedir.

Şanlıurfa'nın Anadolu'da kurulan çeşitli İslam devletlerine ve beyliklerine başkentlik yapmamış olması, devlet başkanlarının burada kendi adlarına yapı inşa ettirmemesi ve dolayısıyla devlet sanatçısı mimarların kente uğramamış olması buradaki mimari eserlerde "Devlet Üslubu"ndan ziyade "Yerel Üslub" un hakim olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Şanlıurfa'daki cami mimarisi değişik plan özelliklerine sahip olmasına karşın, anıtsallık ve süslemeden yoksun bir sadelik içerisinde sıkışıp kalmıştır.

Mimarların devamlı plan arayışları camilerde değişik şemaların doğmasına neden olmuştur. 744-750 yıllarında Emevi Halifesi II. Mervan'ın Harran'ı başkent yaptığı bir sırada inşa ettirdiği Harran Ulu Camii, Anadolu'nun ilk anıtsal camii olma özelliğine sahiptir. Aynı zamanda Anadolu'nun en zengin taş süslemeli cami olma özelliğine de sahip olan bu cami, başta Diyarbakır ve Urfa Ulu Camii olmak üzere plan bakımından bölgedeki bir çok camiyi etkilemiştir.

Çok ayaklı camiler grubunda incelenen Şanlıurfa Ulu Camii tamamiyle Emevi geleneğine bağlı kalmaktan kurtulmuştur. Zemin planı Emevi geleneğinde olan caminin örtü sistemi Selçuklu etkisindedir. Daha geç devirlere ait Şehbenderiye Camii ise Urfa Ulu Camii'nin küçük ölçüde bir kopyası sayılabilir.

Orta kubbenin yanlara doğru genişletilerek merkezi bir planın arandığı camilere

Urfa'daki en güzel örneği Ak Cami teşkil etmektedir. Edirne Üç Şerefeli Cami ile şaşırtıcı derecede benzerlik gösteren bu eser gelişmiş bir plan anlayışına sahiptir.

Eş değerde çok kubbeli camiler grubunda ise Hasan Padişah Camii mükemmel bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mihrap önü kubbeli camilere güzel bir örnek teşkil eden Pazar Camii ile birlikte, çok ayaklı camiler grubunda incelenen Ulu Camii de bu grupta incelemek mümkündür.

Osmanlı cami mimarisinin ilk örneklerinde rastladığımız tek kubbeli kare mekanlı camiler, Karameydan Hüseyin Paşa Camii'nde olduğu gibi en gelişmiş ölçüdeki örneğini Urfa'da 18. yüzyıl başlarında vermiştir.

Tonoz örtülü camiler Urfa'da ; kare mekanlı, mihraba paralel tek nefli, mihraba paralel iki nefli ve nefleri mihraba dikey tonozlu camiler olmak üzere dört grupta zengin bir plan çeşitliliği göstermektedirler.

Camiler arasında son grup olarak incelenen bazilikal planlı kiliselerden çevrilme camiler de kendi aralarındaki bazı küçük farklılıklarla değişik plan arayışının güzel örneklerini vermişlerdir.

5.3. USTALAR

Şanlıurfa'daki mimari eserlere imzalarını atan ustalar yaptıkları işlere göre; taşçılar, yonucular ve yapıcılar olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Taşçılar, taşı ocaktan kesen gruptur ki bunlar dağlardaki taş ocaklarında çalışırlardı. Ocaktan gelen taşları işleyen yonucu ustaları inşaat alanının bir köşesinde çalışırlardı. Yapıcılar ise, yapının tasarımını yapan mimar pozisyonunda ustalardı. Bugün Türkiye'nin bir çok yerindeki eski eser onarımlarında Urfalı yonucu ve yapıcı ustalar çalışmakta ve aranmaktadır.

5.4. SÜSLEME

Urfa'daki mimari eserlerde evler dışında mimari süslemeye pek önem verilmemiştir denilebilir. Urfa evlerindeki zengin taş işçiliğine karşılık Cami, Han, Hamam ve Medrese gibi anıtsal yapılarda çini süslemeye hiç, taş süslemeye nadir olarak rastlanılması ilgi çekici bir konudur. Dabbakhane Camii minaresindeki çini panolar Urfa'daki çini süslemenin tek örneğini teşkil ederler. Yusuf Paşa, Hızanoğlu ve Ni-

Urfa'daki çini süslemenin tek örneğini teşkil ederler. Yusuf Paşa, Hızanoğlu ve Nimetullah Camileri dışında mihrapları taş süslemeli cami yoktur. Nimetullah Camii, klasik Osmanlı portalleri tarzındaki mukarnas süslemeli kapısıyla da Urfa camileri arasında ayrı bir yere sahiptir. Gümrük Hanı'nın giriş eyvanı yan duvarlarındaki geometrik firiz, Nakibzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi eyvanı ve odalarındaki süslemeler, Dabbakhane Cami avlusunun batı ve güney kapılarındaki geometrik geçmeler Urfa'daki anıtsal eserler üzerinde nadir olarak rastlanılan taş işçiliklerindedir. Ayrıca Karameydan Hüseyin Paşa Camii ve Yusuf Paşa Camii gibi bazı camilerin mimber korkuluklarında şebekeli oyma tekniğinde taş işçiliği dikkati çekmektedir.

Ağaç süsleme anıtsal eserler arasında yok denecek kadar azdır. Rızvaniye Camii'nin inşa tarihinden kâlma (1716) ahşap oyma kapıları, müezzin mahfilinin renkli kalem işleri, Nakibzade İbrahim Efendi Medresesi kütüphanesinin süslemeli kapı kanatları ile Hasan Padişah Camii mimberinin kapı kanatları anıtsal eserlerdeki ağaç işçiliğinin tamamını temsil ederler.

Anıtsal eserlerdeki bu duruma karşılık olarak ağaç süsleme Urfa evlerinde şaşırtıcı derecede bir zenginlikle karşımıza çıkmaktadır. Evlerdeki odaların kapıları, pencere kanatları, duvar kaplamaları, "göz göz" tabir edilen süslemeli ahşap rafların meydana getirdiği nişler, aynalar ve çeyiz sandıkları ağaç oyma sanatının inceliklerini ve motif zenginliklerini yansıtmaları bakımından ayrı bir inceleme konusu teşkil edecek derecede öneme sahiptirler. Evlerdeki ahşap kapı ve pencere örneklerinden önemli bir grup Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Alpay, Bedri., **Şanlıurfa Şairleri** (Şanlıurfa: Dal Yay. 1986)
- Altun, Ara., **Mardin'de Türk Devri Mimarisi** (İstanbul : 1971)
- Aslanapa, Oktay., **Türk Sanatı C.II** (İstanbul : M.E.B. Yay. 1972)
- Eyice, Semavi., "İstanbul Minareleri", **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I** (İstanbul : 1963)
- Gabriel, Albert., **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriental**, (Paris : 1940)s. 282
- Güzelbey, Cemil Cahit., **Gaziantep Camileri Tarihi** (Gaziantep : 1984)
- İşıltan, Fikret., **Urfa Bölgesi Tarihi** (İstanbul : İ.Ü. Ed. Fak. Yay. 1960)
- İşıltan, Fikret., "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", **Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu** (İstanbul : 1988)
- Karakaş, Mahmut., **Şanlıurfa Kitabeleri** (Şanlıurfa : Dal Yay. 1986)
- Kazıcı, Ziya., "Osmanlı Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", **Güneydoğu Gazetesi**, 1-10 Haziran sayıları (Şanlıurfa : 1988)
- Kuran, Abdullah., **Anadolu Medreseleri C. I** (Ankara : Türk Tarih Kurumu Yay. 1969)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "Urfa Rızvaniye Camiinin Ağaç Kapı Kanatları ve Müezzin Mahfili Süslemeleri", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi**, Sayı 4 (Şanlıurfa : Harran Yay. 1979)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "Ak (Nimetullah) Camii", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi**, Sayı 20 (Şanlıurfa : Harran Yay. 1983)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "Urfa Ulu Camii", **Harran Kültür ve Folk. Dergisi**, Sayı 21 (Şanlıurfa : Harran Yay. 1983)

- Kürkçüoğlu, Cihat., "Toktemur (Tokdemir) ve Hasan Padişah Camii", **Harran Kültür ve Folk Dergisi, Sayı 23** (şanlıurfa : Harran Yay. 1983)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "şanlıurfa Tarihi ve Tarihi Anıtları", **Kurtuluşumuz 65. Yıl**, (şanlıurfa : şanlıurfa Belediyesi Yay. 1985)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "şanlıurfa'daki Tonoz rtl Camiler", **şanlıurfa'nın Kurtuluşu 70. Yıl** (şanlıurfa : şanlıurfa Belediyesi Yay. 1990)
- Kürkçüoğlu, Cihat., "şanlıurfa Mimari Eserleri", **Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 8** (Ankara : T.İş Bank. Yay. 1990)
- Kürkçüoğlu, Cihat., **Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980** (Ankara : şanlıurfa Belediyesi Yay. 1990).
- Merçil, Erdoğan., "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", **şanlıurfa ve GAP Sempozyumu** (İstanbul : 1988)
- Saraç, Adil., **Urfalı şair Abdi** (şanlıurfa : Dal Yay. 1986)
- Segal, J.B., **Edessa The Blessed City** (Oxford : Oxford niversity Press, 1970)
- Segal, J.B., **The Church Of Saint George at Urfa** (Edessa) (London : 1972)
- Sözen, Metin., **Diyarbakır'da Türk Mimarisi** (İstanbul : Diyarbakır Turizm Der. Yay. 1971)
- Temelkuran, Tevfik-Aktaş, Necati., **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** (İstanbul : dal Neşriyat 1986)
- Urfa Salnamesi.**, İstanbul 1927 (Osmanlıca)
- Yurt Ansiklopedesi**, Urfa Maddesi., İstanbul 1984
- Yücel, Erdem., "Mimar Sinan Mescidi", **Sanat Tarihi Yıllığı III** (İstanbul : İ.. Ed. Fak. Yay. 1970)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Ulu Cami Planı

Şekil 2. Şehbenderiye Camii Planı

Şekil 3. Eski Ömeriye Camii Planı

Şekil 4. Halil-ür Rahman Camii Planı

Şekil 5. Nimetullah Camii Planı

Şekil 6. Çakeri Camii Planı

Şekil 7. Kadıoğlu Camii Planı

Şekil 8. Hacı Lütfullah Camii Planı

Şekil 9. Kutbeddin Camii Planı

Şekil 10. Arabi Camii Planı

Şekil 11. Hasan Padişah Camii ve Toktemur Mescidi Planı

Şekil 12. Dabbakhane Camii Planı

Şekil 13. Narıncı Camii Planı

Şekil 14. Yusuf Paşa Camii Planı

Şekil 15. Rızvaniye Camii Planı

Şekil 16. Rızvaniye Camii Müezzin Mahfili Süslemeleri

Şekil 17. Rızvaniye Camii Ahşap Süslemeli Kapısından Pano

Şekil 18. Rızvaniye Camii Ahşap Süslemeli Kapısından Pano

Şekil 19. Pazar Camii Planı

- Şekil 20. Hüseyin Paşa Camii Planı
- Şekil 21. Hızanoğlu Camii Planı
- Şekil 22. Mevlevihane Cami Planı
- Şekil 23. Kıbrıs Mescidi Planı
- Şekil 24. Nur Ali Mescidi Planı
- Şekil 25. Yeni Ömeriye Camii Planı
- Şekil 26. Hacı Yadiğar Camii Planı
- Şekil 27. İmam Sekkaki Camii Planı
- Şekil 28. Behramlar Camii Planı
- Şekil 29. Hayrullah Camii Planı
- Şekil 30. Mevlid-i Halil Külliyesi Planı
- Şekil 31. Tuzeken Camii Planı
- Şekil 32. Hüseyniye Mescidi Planı
- Şekil 33. Müderris Mescidi Planı
- Şekil 34. Miskinler Camii Planı
- Şekil 35. Kara Musa Camii Planı
- Şekil 36. Hekim Dede Camii Planı
- Şekil 37. Selahaddin Eyyubi Camii Planı
- Şekil 38. Circis Peygamber Camii Planı
- Şekil 39. Fırfırlı Camii Planı

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Harran Ulu Camii Kalıntıları (744 - 750 Emevi Dönemi)

Resim 2. Sakıbiye Camii (Yıkılmadan önce)

Resim 3. Ulu Cami Güney Cephesinden Mihrap Önü Kubbesi

Resim 4. Ulu Cami Son Cemaat Yeri

Resim 5. Ulu Cami İçten Görünüm

Resim 6. Şehbenderiye Camii Doğu Cephesi

Resim 7. Şehbenderiye Camii Minaresi

Resim 8. Eski Ömeriye Camii Mihrap ve Mimberi

Resim 9. Eski Ömeriye Camii Son Cemaat Yeri

Resim 10. Halil-ür Rahman Camii Minaresi

Resim 11. Halil-ür Rahman Camii Kuzey Cephesi

Resim 12. Nimetullah Camii Genel Görünüm

Resim 13. Nimetullah Camii Mihrap Süslemesi

Resim 14. Nimetullah Camii Portalı

Resim 15. Çakeri Camii Güney Cephesi

Resim 16. Çakeri Camii Kuzey Cephesi

Resim 17. Kadioğlu Camii İçten Görünüm

Resim 18. Kadioğlu Camii Son Cemaat Yeri

Resim 19. Hacı Lütfullah Camii Kuzey Cephesi

- Resim 20. Kutbeddin Camii (Yıkılmadan Önce)
- Resim 21. Arabi Camii Minaresi
- Resim 22. Hasan Padişah Camii Kubbeleri ve Son Cemaat Yeri Cephesi
- Resim 23. Hasan Padişah Camii Mimber Kapısı
- Resim 24. Hasan Padişah Camii Minaresi
- Resim 25. Dabbakhane Camii Son Cemaat Yerindeki Mükebbire
- Resim 26. Dabbakhane Camii Minaresi
- Resim 27. Narıncı Camii Kuzey Cephesi
- Resim 28. Yusuf Paşa Camii Kuzey Cepheden Görünüm
- Resim 29. Yusuf Paşa Camii İçten Görünüm
- Resim 30. Yusuf Paşa Camii Mihrap Çevresindeki Süsleme
- Resim 31. 1857 Yılında Rızvaniye Camii (L' Illustration, Cilt 29, 1857, s. 133'den)
- Resim 32. Rızvaniye Camii Kapısı
- Resim 33. Rızvaniye Camii Minaresi
- Resim 34. Pazar Camii Mihrap Önü Nefi
- Resim 35. Pazar Camii Minaresi
- Resim 36. Toktemur Mescidi Güney Cephesi
- Resim 37. Hüseyin Paşa Camii
- Resim 38. Hüseyin Paşa Camii Mihrap ve Mimber
- Resim 39. Hızanoğlu Camii Mihrap süslemesi
- Resim 40. Hızanoğlu Camii Mihrap ve Mimberi
- Resim 41. Hızanoğlu Camii Minaresi

Resim 42. Mevlevihane Camii Genel Görünüm

Resim 43. Nur Ali Mescidi İçten Görünüm

Resim 44. Hacı Yadiğar Camii Avlu Kapısı ve Minaresi

Resim 45. İmam Sekkaki Camii Son Cemaat Yeri

Resim 46. Behramlar Camii Son Cemaat Yeri

Resim 47. Hayrullah Camii Kuzey Cephesi ve Minare

Resim 48. Mevlid-i Halil Külliyesi

Resim 49. Mevlidi-i Halil Camii Revakları

Resim 50. Tuzekân Camii Son Cemaat Yeri

Resim 51. Hüseyniye Mescidi İçten Görünüm

Resim 52. Müderris Mescidi Son Cemaat Yeri

Resim 53. Miskinler Camii İçten Görünüm

Resim 54. Miskinler Camii Kuzey Cephesi

Resim 55. Kara Musa Camii Güney Batıdan Görünüm

Resim 56. Kara Musa Camii İçten Görünüm

Resim 57. Hekim Dede Camii Minaresi

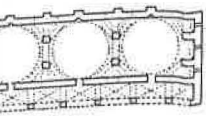
Resim 58. Selahaddin Eyyubi Camii Güney Batıdan Görünüm

Resim 59. Selahaddin Eyyubi Camii Kadınlar Mahfili (Gynakion Kısmı)

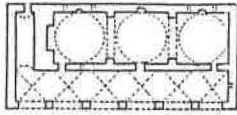
Resim 60. Circis Peygamber Camii Son Cemaat Yeri

Resim 61. Circis Peygamber Camii İçten Görünüm

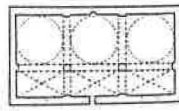
Resim 62. Fırfırlı Cami Doğu Cepheden Görünüm

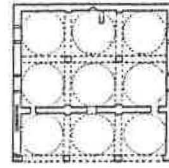
Padişah Camii

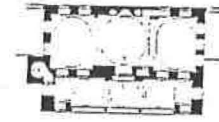
Dabbakhane Camii

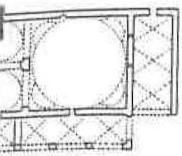
Narıncı Camii

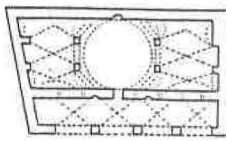
Yusuf Paşa Camii

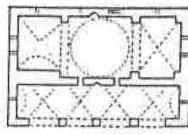
Rızvaniye Camii

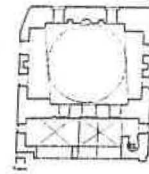
Şakeri Camii

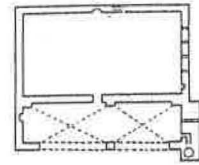
Kadioğlu Camii

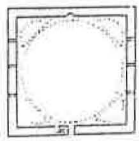
Hacı Lütfullah Camii

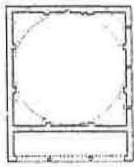
Kutbeddin C.

Arabi Camii

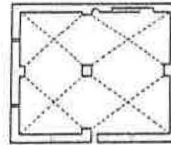

Mevlevihane C

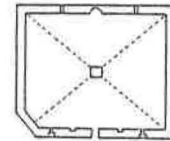

Kıbrıs Mescidi

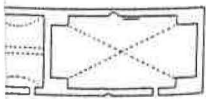
TONOZLU CAMİLER

KARE MEKANLI
TONOZLU CAMİLER

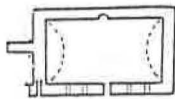
Nur Ali Mescidi

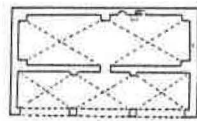
Yeni Ömeriye Camii

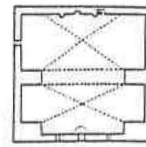
Seyrullah Camii

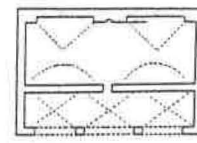
Mevlid-i Halil C.

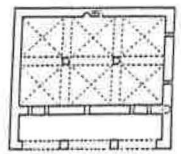
Tuzeken Camii

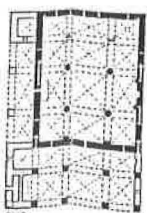
Hüseyiniye Mes.

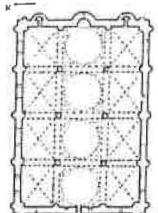
Müderris Mescidi

Miskinler Camii

Şabi C.

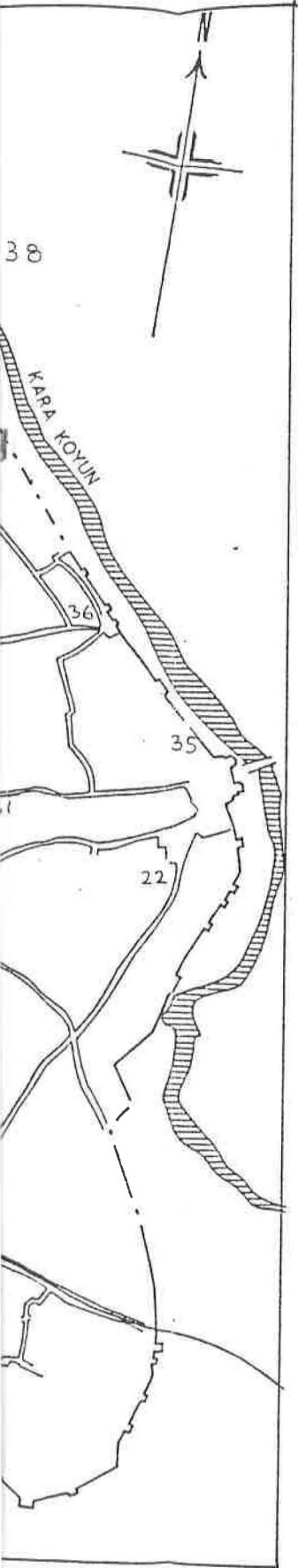

Circis Peygamber C.

Fırfırlı Camii

ŞANLIURFA CAMİLERİNİN TİPOLOJİSİ

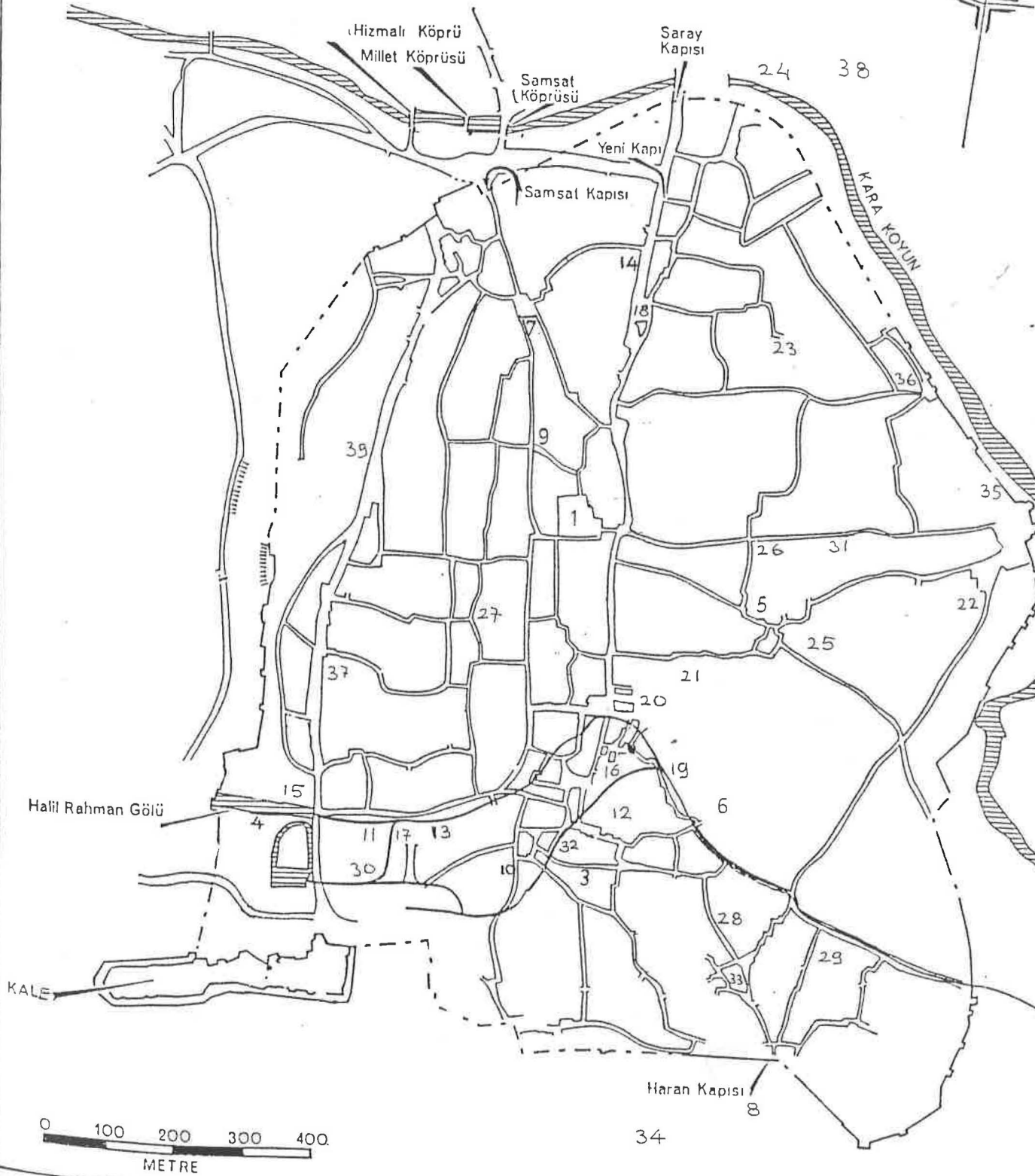
MİHRABA DİKEY TONOZLU CAMİLER	TEK NEFLİ TONOZLU CAMİLER	MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ CAMİLER	MERKEZİ PLANLI CAMİLER	ÇOK AYAKLI CAMİLER
Kara Musa Camii	Hacı Yadiğar C.	Pazar Camii	Eski Ömeriye C.	Ulu Cami
Hekim Dede Camii	İmam Sekkaki C.	TEK KUBBELİ KARE MEKANLI CAMİLER	Halil-ür Rahman C.	Şehbenderiye Camii
BAZİLİKADAN ÇEVİRİLEN CAMİLER	Behramlar Camii	Hüseyin Paşa C.	Nimetullah Camii	EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER
Selahaddin Eyyubi C. Circis Pe	Hayrullah Camii	Hızanoğlu Camii	Çakeri Camii	Hasan Padişah Camii
		Mevlevihane C		

1. Ulu Cami
2. Şehbenderiye Camii
3. Eski Ömeriye Camii
4. Halil - ür Rahman Camii
5. Nimetullah Camii (Ak Cami)
6. Çakeri Camii
7. Kadioğlu Camii
8. Hacı Lütfullah Camii
9. Kutbeddin Camii
10. Arabi Camii
11. Hasan Padişah Camii
12. Dabbakhane Camii
13. Narıncı Camii
14. Yusuf Paşa Camii
15. Rızvaniye Camii
16. Pazar Camii
17. Toktemur Mescidi
18. Hüseyin Paşa Camii
19. Hızanoğlu Camii
20. Mevlevihane Camii
21. Kıbrıs Mescidi
22. Nur Ali Mescidi
23. Siverekli Mescidi
24. Asım Paşa Mescidi
25. Yeni Ömeriye Camii
26. Hacı Yedigâr Camii (Kuttik Camii)
27. İmam Sekkaki Camii
28. Behramlar Camii
29. Hayrullah Camii
30. Mevlid-i Halil Camii
31. Tuzeken Camii
32. Hüseyniye Mescidi
33. Müderris Mescidi
34. Miskinler Camii
35. Kara Musa Camii
36. Hekim Dede Camii
37. Selahaddin Eyyubi Camii
38. Circis Peygamber Camii
39. Fırfırlı Cami

ŞANLIURFA CAMİLERİNİN KENT PLANINDAKİ YERLERİ

2

ÖZGEÇMİŞ

A. CİHAT KÜRKÇÜOĞLU

1948 yılında Şanlıurfa'da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini burada tamamladı. 1973 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünden mezun oldu. Sırasıyla; Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nda Memur, Şanlıurfa Müzesi'nde Asistan, Şanlıurfa Devlet Güzel Sanatlar Galerisi'nde Müdür olarak görev yaptı. 1987 yılından bu yana, Dicle Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Şanlıurfa İnşaat Mühendisliği Bölümünde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Çeşitli kitap, dergi ve gazetelerde Urfa kültür tarihi ile ilgili araştırma ve makaleleri yayınlanmıştır.

Yayınlanmış kitapları:

- 1- **Peygamberler Şehri Şanlıurfa** (Ankara : Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1988)
- 2- **Ruha'dan Urfa'ya (1780 - 1980)** (Ankara : Şanlıurfa Belediyesi Yay. 1990)
- 3- **Guide To Urfa And Harran** (Ankara : Harran Yay. 1990)
- 4- **Şanlıurfa Su Mimarisi** (Ankara : Kültür Bakanlığı Yay. 1992)